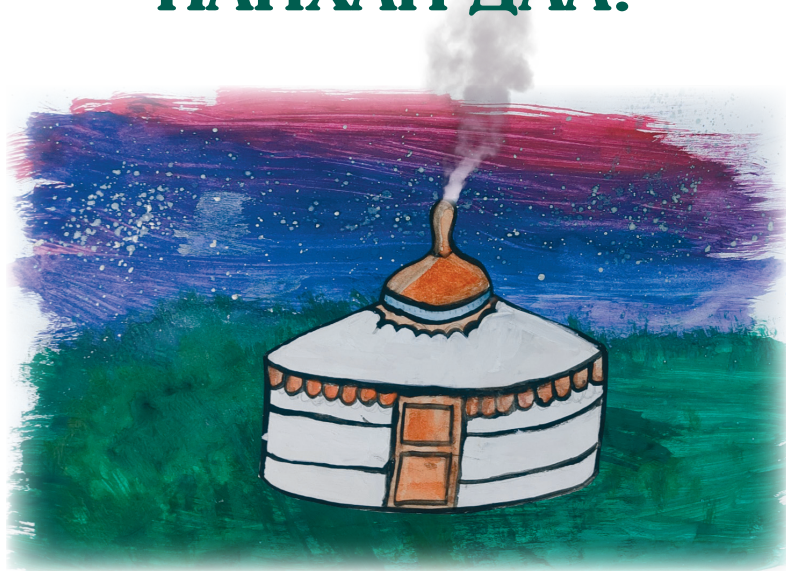

Э.Б. Цыбенова, Л.Б. Бадмаева

*Посвящается нашим детям
и внукам*

БУРЯД ХЭЛЭМНАЙ ҺАЙХАН ДАА!

«УЛАСАЙ ТИПОГРАФИ» ГЭҮЭН ХУБИ НИИЛҮҮЛҮЭН БҮЛГЭМ
УЛААН-ҮДЭ • 2023

УДК 821-053.2
ББК 84 (2)6 бу
Ц 931

*«2021–2030 онуудта Буряад Уласта буряад хэлэ сахин хүгжөөлгэ»
гэһэн Буряад Уласай гүрэнэй программын хэмжээндэ
Буряад Уласай Соёлой яаманай мүнгэн һангай дэмжэлгээр
энэ ном хэблэгдэбэ.*

*Книга издана при финансовой поддержке Министерства культуры
Республики Бурятия в рамках реализации Государственной программы
Республики Бурятия «Сохранение и развитие бурятского языка
в Республике Бурятия на 2021–2030 годы».*

Шүүмжэлэгшэд:

Ц.Ц. Бальжинимаева, хэлэ бэшэгэй эрдэмэй дид доктор, доцент
Г.Х. Базаржапова-Дашеева, Буряад Уласай арадай поэт

Ц.Б. Бальжинимаева, оршуулагша

Цыбенова, Э.Б., Бадмаева, Л.Б.

Ц 931 Буряад хэлэмнай һайхан даа! Буряадаар уншаха ном /
Э.Б. Цыбенова, Л.Б. Бадмаева. – Улаан-Үдэ : АО «Уласай типо-
графи», 2023. – 80 х.: зураг.

Энэ буряадаар уншаха ном үхибүүдтэ зориулагдана. Энэ ном соо дэлхэйн арадуудай онтохонууд, һонин расказуудай оршуулганууд ороһон байна. РСФСР-эй габыята багша Ц.Б. Бальжинимаевагай оршуулһан яхад арадай уран зохёолшо Н. Лугиновай «Кустук», «Илдэгис тухай домог» гэхэн расказууд ном дотор оруулагданхай. Хүү-гэдэй ухаан бодолой гүйсын, хэлэлгын хүгжэлтэдэ нүлөө үгэхын хажуугаар, элдэб шэнэ үгэнүүдтэй танилсажа эхилхэдэнь аргагүй шухала. Һурагшадай түрэлхи хэлээ шудалхадань тунһатай байха бээ гэжэ найдагдана.

ISBN 978-5-91407-333-3

УДК 821-053.2
ББК 84 (2)6 бу

© Э.Б. Цыбенова, 2023
© Л.Б. Бадмаева, 2023
© Ц.Б. Бальжинимаева, 2023
© ГАУК «НБ РБ», 2023

ОРОЛТО ҮГЭ

Нүүлэй үедэ үндэһэн буряад хэлэн дээрэ үхибүүдтэ зорюулагдаһан зохёолнуудай үсөөн гарадаг болоһон ушарһаа тус оршуулганууд тон шухала гэжэ тэмдэглэхэ хэрэгтэй. Нүгөө талаһаа, удха һайнтай уран зохёолнуудыг түрэл хэлэн дээрэ уншахада, хүнэй зүрхэ сэдхэл дайража, хүмүүжүүлхы нүлөөнь ойлгосотой байхань дамжаггүй.

Тиимэһээ РСФСР-эй габыята багша Ц.Б. Бальжинимаевагай яхад арадай уран зохёолшо Николай Лугиновой «Кустук», «Илдэгис тухай домог» гэхэн расказуудыг, буряад хэлэнэй багша Э.Б. Цыбеновагай уран зохёолшо Чингиз Айтматовай, Н. Носовой, М. Зоценкын, В. Драгунскын, С. Аксаковой һонин расказуудыг оршуулһыень онсо тэмдэглэлтэй.

Н. Лугиновой «Кустук» гэжэ расказ соо эхинһэнь һүүл хүрэтэр зураглагдаһан шэмэрүүн хүйтэн уларилтай хойто зүгэй дайдыг оршуулагша үлүү дутуугүйгөөр, үнэншэмэ тодоор харуулжа шадаһан байна. Нохойнуудай эзэн хатуу шэрүүн абари зантай Байбалай дүрэ оршуулгада тодоор гаргагданхай байна. Байбалай болон нохойнуудай дүрөөр уран зохёолшо Н. Лугиновой үнгэтэ юртэмсэдэ үзэгдэдэг хүн зоной дундахи орёо харилсаа, зан абари зураглалгыг оршуулагша буряад хэлэнэйнгээ баялигыг хэрэглэжэ, хүнэй сэдхэл хүдэлгэмөөр харуулжа шадаһан байна.

Мүнөө үеын ажабайдал, хүн зоной хоорондохы харилсаан, үри хүүгэдэй хүмүүжэл, хүн зоной эхэ байгаалидаа хандаса гэхэ мэтэ бэшэшье олон асуудалнууд багшанарай һанаа сэдхэл зобоодог гээшэ.

Үдэрһөө үдэртэ хүгжэжэ байһан сагнай хүнэй урда өөрынгөө эрилтэ хатуу шангаар табяад лэ байдаг гээшэ. Оршон сагай үедэ буряад хэлээ нэргээн хүгжөөхэ, хэшээлнүүдээ һонирхолтой болгохо, түрэл хэлээ ажабайдалдаа хэрэглэхэ олон аргуудтай, дүхэригүүдтэй болгохо тухай ехэхэн ажал эрдэм ухаанайшыг, соёл болбосоролойшыг, эмхи зургаануудайшыг талаһаа үргэнөөр анхаралаа хандуулдаг болонхой.

Тус ном соо авторнууд уншагшадта һонирхолтой онтохон, үльгэр, домог, хөөрөөнүүдыг элдэб янзын арадай аман зохёол сооһоо, авторнуудай зохёолнууд сооһоо буряад хэлэн дээрэ оршуулжа, үргэн уншагшадтаа дурадхана.

Ц.Ц. Бальжинимаева,

хэлэ бэшэгэй эрдэмэй дид доктор, доцент

ХЭНЭЙБШИ? ХЭДЫТЭЙБШИ?

- Басаган, хэн гэжэ нэрэтэйбши?
- Туяна.
- Хэдытэйбши?
- Арбатайб.
- Хэнэй басагамши?
- Эрдэмэй.
- Эрдэмшни хэнэйб?
- Батын.
- Баташ хэнэйб?
- Цоктын.
- Цоктош хэнэйб?
- Бальжинимын.
- Бальжинима хэнэйб?
- Базарай.
- Базар хэнэйб?
- Санжаагай.
- Хаана байдагбта?
- Улаан-Үдэдэ.

Даабари: составьте диалог про свою семью.

ЗААН

Нэгэ энэдхэг хүн заантай байгаа. Эзэнийнь тэрэ заанаа муугаар эдеэлүүлдэг, ехээр ажал хүүлэдэг байгаа. Нэгэтэ заан сухалдаад, хүлөөрөө эзэнээ дэбхэжэрхёо. Эзэнийнь үхэшэбэ. Тиэхэдэнь тэрэ хүнэй хамган уйлажа байгаад, үхибүүдээ заанай хүлдэнь хаяад, иигэжэ хэлэбэ: «Заан! Ши эдэнэй эсэгыень алааш, эдэниие ала!» Заан үхибүүдыень хараад, хушуугаараа ехэ хүбүүень дүмүүхэнээр үргөөд, хүзүүн дээрээ нуулгаба. Тэрээнһээ хойшо заан тэрэ хүбүүнэй үгыень дууладаг, тэрээнтэй ажал хэдэг болоо.

Л.Б.Бадмаева оришуулаа

Толи: энэдхэг хүн – индиец
эзэн – хозяин
заан – слон
эдеэлүүлхэ – кормить
хүүлэхэ – делать
дэбхэхэ – топтать, растоптать
хамган – жена
үхибүүд – дети
хушуун – хобот
нуулгаха – посадить

Даабари: энэ рассказ
уншаад, ородоор хөөрэгты.
Шэнэ үгэнүүдые сээжэлдэгты.
Энэ рассказ уншаад,
буряадаар хөөрэгты.

МЭХЭТЭЙ МИИСГЭЙ БА УХААТАЙ ХУЛГАНА

(Афган арадай онтохон)

Тиимэ юумэн болоһон юм гү, үгы гү, нэгэтэ миисгэй хулгана хоёр уулзаад, ухаангүй хонирхолсон хөөрэлдэбэ гэхэ. Хулгана нүхэн соогоо нууна, миисгэй нүхэнэйн амһарта. Нуудал байдалаа, бэеынгээ мэндые нурулсаба. Нуулээрнь миисгэй дурадхаба:

– Хулгана-а, гара даа наашаа, би шамда хониной өөхэ эдуюлхэб.

– Хониной өөхөнһөө амтатай юун байхаб, – гэжэ хулгана харюусаба, хэрбээ тэрэнэй шамда байгаа

һаань, үни хада өөрөө эдижэрхихэ һэн бэээш. Би һаа тиихэл һэм. Миисгэйнүүд тэнэгхэн юм гэжэ үнинэй дуулаһаншые һаа, дан иимэ юм гэжэ һанаагүйлби!

Толи: миисгэй – кошка

хулгана – мышь

хөөрэлдэхэ – беседовать, разговаривать

мэхэтэй – хитрый

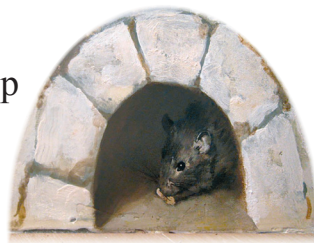
ухаатай – умный

хониной өөхэн – бараний жир

дурадхаха – предлагать

һанаха – думать

тэнэг – глупый

Даабари: шагнаад, удхыень ородоор хөөрэгты.

ХУЛГАНА, МИИСГЭЙ, ЭРЭ ТАХЯА ГУРБАН

Заахан хулгана зайхаяа гараба. Хашаа соогуур ябаад, эхэдээ бусажа ерэбэ. «Зай, эжы, хоёр ан харааб. Нэгэнийнь аймшагтай, нүгөөдэнь номгохон», – гэжэ хэлэбэ.

– Тэдэш ямар ангууд бэ, хэлэл даа? – гэбэ эжынь.

Заахан хулгана хэлэбэ: «Аймшагтай ангын хашаа соогуур зайжа ябана: хүлын хара, залаань улаан, нюдэнийнь бэлтэгэр, хамарын морхогор. Минии хажуугаарнь гарахада, амаа ангайлгаад, хүлөө үргөөд, шангаар хуугайлаа, айһандаа орохо газараа олоогүйб!»

– Тэрэш эрэ тахья гээшэ, – гэжэ эхэ хулгана хэлэбэ. – Хэндэшые хоро хэдэггүй юм, тэрээнһээ бү айгаарай. Зай, нүгөөдэнь ямар бэ?

– Нүгөөдэнь наранда игаажа хэбтэнэ: хүзүүнийнь сагаахан, хүлын борохон, мэлшэгэрхэн, сагаахан үбсүүгээ долёоно, һүүлээ халта хүдэлгэнэ, нам тээшэ харана.

Эхэ хулгана хэлэбэ: «Тэнэг лэ байнаш даа, тэнэг. Тэрэшни миисгэй өөрөө ха юм!»

Толи: зайхаяа гараха – идти гулять

ан – зверь

аймшагтай – страшный

номгон – тихий, спокойный

морхогор – горбатый

бэлтэгэр – выпученный

мэлшэгэр – гладкий, блестящий

хуугайлха – громко кричать

эрэ тахья – петух

бү айгаарай – не бойся

Даабари: онтохо уншаад, ородоор хөөрэгты.

Шэнэ үгэнүүдые сээжэлдэгты.

ОНТОХОН-ТААБАРИ

Акын Абай-Джан сэсэрлиг соо өөрынгөө дуунуудыг дуулана. Хүн зон, шубууд, ой модон, сэсэгүүд дууень шагнана. Нэгэтэ хүни, хэншьеб даа, уян гоёор дуу дуулаба. Акын һэеы гэрһээ гараад, сэбэр хайхан басага хараба. Тэрэ басаган Абай-Джанай зохёонон дуу дуулаа. «Ши хэн гээшэбши?» – гэжэ Абай-Джан һураба. «Гэрэйшни үбэртэ ургадаг бамба сэсэгүүдэйшни нэгэниинь гээшэб, – гэбэ басаган. – Үүрэй туяанай зүүн зүгтэ улайрхада, би һөөргөө бамба сэсэг болохоб. Ошохо сагни болобо. Үүрэй толониие угтадаг шүүдэр унаад байна. Үглөөгүүр намайе бамба сэсэгүүд сооһоо олоо һаашни, намайе эльбэдэһэн эльбэ шэжэ үгы боложо, би һөөргөө басаган болохоб. Хэрбээ эндүүрээ һаашни, ходоо бамба сэсэгээрээ үлэхэб». Үглөөгүүр Абай-Джан тон адлихан бамба сэсэгүүд сооһоо бэдэрһэн бамба сэсэгээ олобо.

Ц.Б. Бальжинимаева оршуулаа

Толи: акын – певец
һэеы гэр – войлочная юрта
үүрэй туяан – утренняя заря
эльбэ шэжэ – колдовство
эльбэдэхэ – околдовывать
һөөргөө – обратно

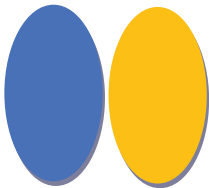
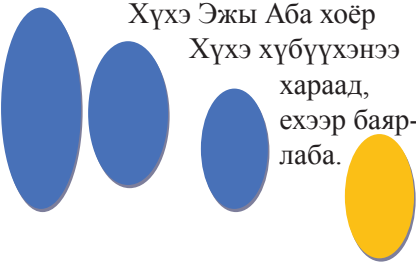
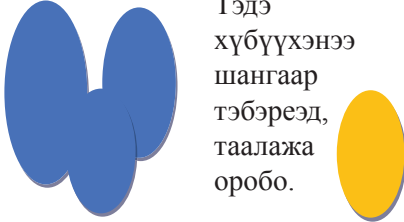
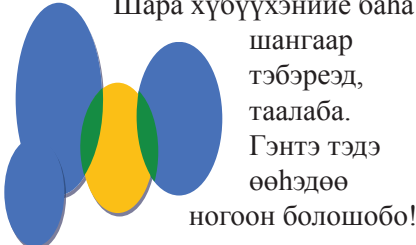

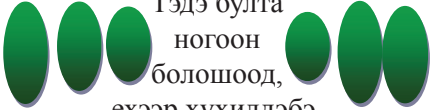
Асуудал: хайшан гээд олооб?

Даабари: уншаад, нэрэ үгэгты.

ХҮХЭ ШАРА ХОЁР ХҮБҮҮХЭД ТУХАЙ ОНТОХОН

 <p>Энэ Хүхэ хүбүүхэн.</p>	 <p>Хажуудань – хайн нүхэрынь Шара хүбүүхэн.</p>
 <p>Нэгэтэ Хүхэ Эжы дэлгүүр ошохо болобо. Хүбүүхэндээ хэлэбэ: «Гэртээ нуужа бай!»</p> 	<p>Тээд Хүхэ хүбүүхэн Шара хүбүүхэнтээ наадахаяа ехээр ханаба.</p>
 <p>«Хаанаб Шара хүбүүхэн?» – гэжэ байгаад, Хүхэ хүбүүхэн нүхэрөө бэдэрбэ.</p>	<p>А-а, энэ байна!</p>
 <p>Нүхэд хоюулаа ехээр баярлаад, шангаар тэбэрилдэшэбэ, тиин гэхэдээ,</p>	<p>хоюулаа ногоон болошобо!</p>
 <p>Хүхэ Шара хоёр хүбүүхэд ноб ногоохон болоод, гэртээ ошобо.</p>	 <p>Хүхэ Аба Эжы хоёр хэлэбэ: «Ши манай Хүхэ хүбүүхэн бэшэш, ногоон ха юмши».</p>
 <p>Шара Аба Эжы хоёр хэлэбэ: «Ши манай Шара хүбүүхэн бэшэш, ногоон ха юмши».</p> 	<p>Хүхэ Шара хүбүүхэд угаа ехээр муудашаба. Нюдэнһөөнь шара, хүхэ нёлбоһон дуһашаба.</p>

 <p>Тэрэ хүбүүхэд бархирхаа болиходоо, һөөргөө хүхэ, шара болошобо. «Одоол бидэниие танихал даа!»</p>	 <p>Хүхэ Эжы Аба хоёр Хүхэ хүбүүхэнээ хараад, ехээр баяр- лаба.</p>
 <p>Тэдэ хүбүүхэнээ шангаар тэбэрээд, таалажа оробо.</p>	 <p>Шара хүбүүхэниие баһа шангаар тэбэрээд, таалаба. Гэнтэ тэдэ өөһэдөө ногоон болошобо!</p>
 <p>Одоол тэдэ юунэй болоһониие мүнөө ойлгобо.</p>	 <p>Һайн һонинтой тэдэ Шара Аба Эжы хоёрто ошобо.</p>
 <p>Баярлаһандаа бултадаа тэбэрил- дэбэ, таалалдаба.</p>	 <p>Тэдэ булта ногоон болошоод, ехээр хүхилдэбэ. Хоёр нүхэд үдэшэ болотор наадаба.</p>

Л.Б. Бадмаева оршуулаа

Толи: таалаха – целовать
тэбэрихэ – обнимать
баярлаха – радоваться

Даабари: уншаад, зурагты.

БАЙРХУУ ЭРЭ ТАХЯА

(Онтохон)

Эрэ тахяа ой соогуур хүрэг тахяануудаа дахуулан-хай: «Шонын ерэбэл, тоншожо унагаахаб. Энээниие харахал байхат. Тиихэдэ таанар үгы болошохо байхат, аймхай баарһад!» – гэжэ байгаад найрхаба ха.

Тэрэ үедэ гуринха шоно бии болобо. Петух хамаг-һаа түрүүн ургажа байһан хуша дээрэ хүндэ даляараа һэбиһээр һэбеед гарашаба. Дали багатай тахяануудынь доро үлөөд, шонотой тулалдажа оробо. Тиигэжэ байта-раа хоёр нюдыень тоншоод, һохор болгобо ха. Гуринха шоно тэмтэрһээр, улиһаар, намаг руу орожо үхэбэ.

Тэрээнһээ хойшо петух найрхахаяа болёо юм гэхэ.

Баярма Бандеева

(Буряад үнэн, 1987 оной апрелин 16)

Толи: гуринха шоно – голодный волк

баарһад – бедняжки

хуша – кедр

тоншохо – клевать

һохор – слепой

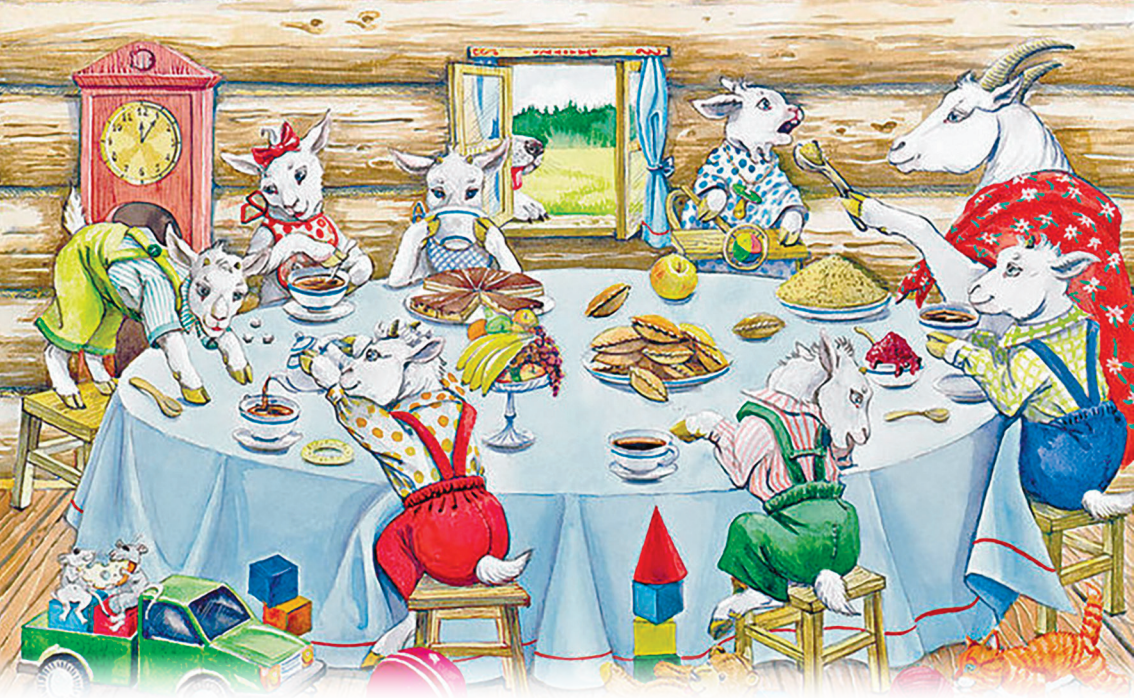
намаг – болото, трясина

улиха – выть

үхэхэ – умереть

Даабари: уншаад хөөрэгты: а) ородоор; б) буряадаар.

ЭШЭГЭД БА ШОНО

(Ород арадай онтохон)

Олон эшэгэдтэй эмэ ямаан байхан юм. Ой соо тэрэ бишыхан гэр түхээрээ хэн. Үдэр бүхэндэ бүлэнсэг шугу руу ошожо, тэжээл бэдэрдэг байгаа. Үүдээ бүхэ гэгшээр шэбхэдээд, хэндэшье бү нээгээрэйгты гэжэ ошохо дээрээ эшэгэдтээ тэрэ шангаар захяд гарадаг бэлэй. Гэртээ бусажа ерэхэдээ, үүдээ эбэрээрээ шүргөөжэ, ямаан иимэ дуу дуулагша хэн:

*Үхибүүдни, эшэгэдни,
Үүдээ түргөөр нээгьт даа!
Эжытнай би ерэбэлби,
Эдешээг хүмбэй асарбалби.
Зүүн шугыгаар ябаалби,
Зүлгэ ногоо зулгаагалби.
Хүйтэн уһаар ундалаалби,*

*Хүхэмни дэлбэржэ ябанал даа.
Хүхэнһөөм туруундам
Сэсэрнэл даа,
Хүрьһэтэ газар руу дуһанал даа.*

Эшэгэдынъ эжынгээ абяа дуулаад, үүдээ нээдэг хааб даа. Тэдээндээ хүхээ хүхүүлжэ садхаагаад, ямаан баһал бэлшэжэ гарадаг һэн.

Ямаанай дуулахые шагнажа байһан шоно тэрэнэй саашаа ошохотой адли, гэрэйнъ үүдэндэ ерээд, бүдүүн гэгшын хоолойгоор иигэжэ дуулаба:

*Хайрата хүүгэдни,
Хаалтаяа нээгым даа!
Эжытнай ерээл даа,
Элбэг һү асараал даа.
Туруудайм забһараар
Тунажа уһан тогтошоо!*

Эшэгэд дууеын шагнаад, иигэжэ хэлэбэд: «Дуулаабди, дуулаабди! Теэд арайл манай эжын хоолой бэшэл. Эжымнай нарыар дууладаг, удханышые ондоо-шог», – гээд эшэгэд шонодо үүдээ нээжэ үгэбэгүй. Үлэн шоно үүдэ мүргөөд, саашаа талииһан гээ. Ямаан ерээд, үгыемни дуулаат гэжэ үхибүүдээ магтаба.

– Ухаатай байнат даа, эшэгэдни, шонодо үүдээ нээжэ үгөөгүйт. Ороо хаа, тэрэтнай бултыетнай эдижэр-хихэ байгаа бшуу, – гэбэ.

*Ч.-Р. Намжилов оршуулаа
(Буряад үнэн, 1987 оной ноябриин 27)*

Толи: ямаан – коза

эшэгэд – козлята

бүлэнсэг шугы – небольшой кустарник

зүлгэ ногоон – луговая трава

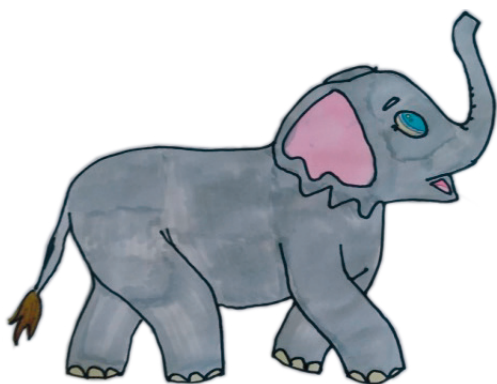
Даабари: а) өөрынгөө үгөөр онтохо хөөрэгты;
б) зүжэг болгон наадагты.

ЗААНАЙ ҮСЭД ЗУЛЗАГАН

(Африкын арадай онтохон)

- Халуун. Аргагүй ехэ халуун.
- Нүхэр, хаана халуун болодог бэ?
- Африкада.
- Зүб хэлэнэш.
- Африкада ажаһуугаа нэн ха.
- Хэн?
- Бймбо гэжэ нэрэтэй заанай зулзаган.
- Ямар Бймбо?
- Бймбо үсэд аад, хэнтэйшье таарадаггүй нэн. Нэгэтэ үглөөгүүр Бймбын гэртэхин сэнгэн ябаад ерээ гэлсэбэ.
- Бймбо: Би таанадаар ябалсахагүйб!
- Заан абань: Ябая!
- Бймбо: Ябахагүйб.
- Заан эхэнь: Ябая!

Бймбо: Ябахагүйб.

Заан аханарынь: Бймбо, ябая!

Бймбо: Ябахагүйб.

Заан эхэнь: Африка харангаа, нэгэ бага сэнгэн ябая, ерээд сайгаа уухабди.

Бймбо: Ябахагүйб.

Бймбо гансаараа үлөөд, аханартаа дураа гутаба. Тэдэнээ нажаалдаад хэлэбэ:

– Африка харангаа, сэнгээд ерээ, ерээд сайгаа уухабди. Харыт! Яагаа хүрхэй юм! Би заан болохогүйб. Хэн болохомни гээшэб?! Арсаланай зулзага болохо юм байна.

Бймбын хэнтэйшье наань зайжа, наадаха дураниинь хүрэбэ.

Бймбо өөдөө хаража хэбтээд, үхибүүн шэнги дүрбэн хүлөө арбагануулба. Тиигэжэ байтараа, модон дээрэ нуужа байһан гүрбэл харажархёод, гүрбэл болохо юм байна гэжэ бодобо.

Бймбо гүрбэлые мэндэшэлбэ: – Сайн, хэр байнабта?

– Сайн! Ой, муу байнаб. Үхибүүдни матарай үхибүүдтэй наадажа ябана. Тэдэнь мэдэнгүй үхибүүдыемни залгина аа гү гэжэ айжа, ханаагаа зобоноб.

Бймбо: Хоюулаа наадая.

Гүрбэл: Шамтай
наадаха аргагүйб,
үхибүүдтээ ханаагаа
зобоноб, адар томош,
баяртай! – гээд, гүрбэл
хүүлээ шарбаад, хараг-
дахаа болишобо.

Ойн соорхойдо
хүхюун хармагшад
намнасалдажа наадана.
Шууяан, шааяан. Тэдэ-
ниие Бймбо хараад,
хармагшан болохомни
гэжэ бодобо.

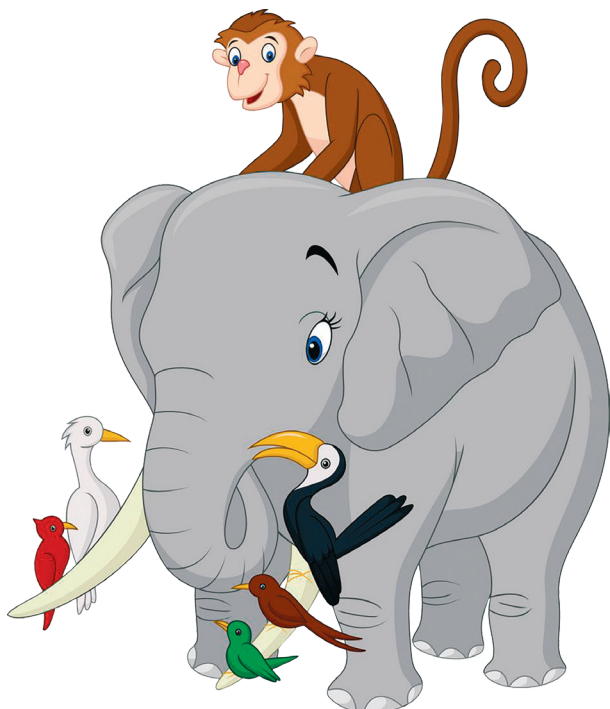
Бймбо: Яагаа гоё
наадан гээшэб! Бултадаа наадахамнай гү?

– Наадая, наадая!

Хармагшад Бймбын нюрган дээгүүр урбалдана,
мухарилдана, гэдэһыень гэжэгэнүүлнэ, шэхэнүүдыень
хэжэрнэ, хүүлыень татана, нэгэшье хармагшан Бймбодо
баригданагүй.

– Би хармагшан болохогүйб! Баяртай! – гээд, Бймбо
саашаа ябана, ябана. Модоной дундуур ниидэжэ ябаһан
тоти шубуу хараад, Бймбо ниидэдэг болохомни гэжэ
бодобо. Эреэн тоти шубуу хараад, Бймбын нюдэн
эреэлжэлбэ. Бймбо дээшээ хүрөөд, пялд байса газарта
унашаба.

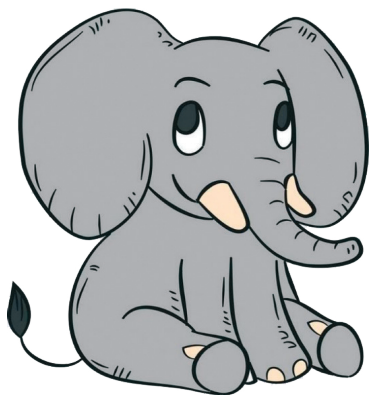
– Ой! Ой! Хүлөө гэмтээн алдабалби. Хүнэй харайжа,
гүйжэ наадаха газаршье байхагүй, – гээд Бймбо гэмэрбэ.

Хүгшэн тоти шубуун Бймбые үрөөнэн нюдөөрөө наада барингяар тонгойжо хараад хэлэбэ: Шамда харайжа наадаха газар харуулһуу.

Хоюулаа голой эгсэ эрьедэ ерэбэ.

Тоти шубуун хэлэбэ: Хара намайе, голой эгсэ эрьеын захата гараад харайбаб, тиигээд ниидэбэб.

Бймбо: Ойлгооб.

Голой эгсэ эрьеын захата гараад харайбаб.

Бймбо харайн гэхэдээ, гол руу шалд байса унашаба. Уһанһаа гарахадаа, норшоһон, хуу замаг, муухай болоод гараба. Тойроод харан гэхэдэнь, заан аба, заан эжы, заан аханарынь Бймбые абяагүй хаража байба.

Бймбо ехээр эшээд: Би болёоб. Таанадтай сугтаа ябадаг болохомни, – гэбэ.

Ц.Б. Бальжинимаева оршуулба

Словарь: заанай зулзаган – слонёнок

үсэд – упрямый

гүрбэл – ящерица

һармагшан – обезьяна

матар – крокодил

тоти шубуун – попугай

наада бариха – смеяться, посмеиваться

(над кем-нибудь)

Даабари: а) Бймбо юундэ ехээр эшээ бэ?; б) шэнэ үгэнүүдые сээжэлдэгты.

Ц.Б. Бальжинимаева

Гэрэй үбэртэ,
Наруули газарта,
Сонхо дором
Ургана модон.
Халхинай хэбшээн
Хайханаар эльбэнэ
Хайхан набшаһануудынъ.

Һабир-шэбир набшаһад
Һаршаганана хоорондоо.
Дулаахан хүни
Дуурана аярхан.
Дуулана хүнийн
Дуулим байдал.

толи: наруули газар – солнечная сторона
сонхо – окно
модон – дерево
халхинай хэбшээн – дуновение ветра
набшаһан – листья
дулаахан хүни – тёплая ночь

Даабари: а) шэнэ үгэнүүдые сээжэлдэгты; б) шүлэг сээжэлдэгты.

СЭРЭГШЭХЭН

Тэрэ абаяа түрүүшынхиеэ кино соо хараба. Тиихэдэ таба наһатай хүбүүхэн байгаа.

Жэл бүри хони хайшалаан сагаан хашаар соо болодог хэн. Мүнөөшье болотор шиферээр хушаатай энэ хашаар совхозой айлнуудай саана, хада дорохи харгын дэргэдэ зогсодог.

Иишээ эхэтээ тэрэ ерэдэг хэн. Тэрэнэй эхэ, Джеенгуль, совхозой (почтын) шуудан таһагай (телефонистка) утаһашан, зун бүри хони хайшалаанай үедэ дотор ажалшанаар хайшалдаг таһагта ородог бэлэй.

Энээнэй түлөө тэрэ жэлэйнгээ амаралта болон коммунаторай хажууда тарилгын ба малай түл абалгын үедэ саһаа үлүү хэмжээндэ хүдэлхэн үдэр хүнинүүдэй түлөө табилгын үдэрнүүдые абажа, нооһо хайшалаанай һүүлшын үдэр хүрэтэр эндэ ажалладаг байгаа. Хайшалаанай түлбэри гээшэ хэһэн ажалай дүнһөө бүридэхэ, тиимэхээ яһала мүнгэ олохоор хэн.

Харин тэрээндэ, сэрэгшын бэлбэһэн эхэнэртэ, зааханшье хашарһан ямар хэрэгтэйб даа! Бүлэнь багашье хаа – өөрөөл хүбүүнтэйгээшье хаа, үнөөхил нэгэ: бүлэл хадаа бүлэ – түлэз залһаа бэлдэхэ хэрэгтэй, талха таряагаа хямдаар абажа үрдихэ, хубсалха хэрэгтэй, гутал абаха... Үшөө юун хэрэггүйб даа!

Хүбүүгээ хэнтэйшье орхихо аргагүй хадаа, ажалдаа абаад ябадаг байгаа. Тэрэ бүхэли үдэр нурсайштараа нооһо хайшалаашадай, хонишодой хотошо бамбагар нохойнуудай дундуур гүйжэ жаргадаг байгаа.

Хашаарай хорёо соо кино харуулдаг машинын ерэхэдэ, тэрэ тон түрүүн хараад, бултанда иимэ баяртай ушар дуулгахаа, түрүүлэн гүйбэ:

– Кино ерээ! Кино!

Ажалай хүүлээр харанхы болоходо, зурагаа харуулжа эхилбэ. Энэ болотор хүлээжэ тэрэ эсэшэнхэй. Дайн тухай кино харуулба. Хашаарын захада, хоёр баханын дунда үлгэгдэһэн сагаан бүд дээрэ байлдаан эхилбэ, буугай буудаан, харанхые хаха зураад, газараар бүгдылдэһэн тагнуулшадые харуулан, ракетэнүүдэй дээшээ эшхэрэлдэн хүрэлгэ. Ракетэнүүдэй унтархада, тагнуулшад дахин урагшаа гүйлдэнэ. Харин пулемётчигууд хүбүүнэй амаа ангайтар хүнийн дунда наяргана. Энэл дайн байгаа даа!

Тэрэ эхэтээ нооһотой тюк дээгүүр бусадай ара нюрганай саанаһаа харана. Эндэһээ гоёор харагдаха. Совхозһоо ерэхэн үхибүүдэй дундуур, экранай хажуудахи эгээн түрүүшын зэргэдэ (рядта) һуухаяа һанаад, тиишээ гүйхэ гэхэдэнь, эхэнь тогтообо:

– Хүрөө, үглөөһөө үдэшэ болотор гүйгөөш, намтайгаа бай, – гээд, үбдэг дээрээ һуулгаба.

Киноаппарат эрьелдэнэ, дайн ябана. Хүн зон тэрэнэй хойноһоо алдангүй харана: гэнтэ танкын сэхэ тэдээн руу забдахада, эхэнь һанаа алдаад, заримдаа сошонгёор шэшэрээд, хүбүүгээ бээдээ тэбэринэ. Дүтэшэг тюк дээгүүр һууһан, ямар бэ даа эхэнэр, уйтайгаар хэлээ тоншороод, гүбэнэнэ:

– Бурхан зайлуул, юуншые болоно гээшэб, бурхамни!

Хүбүүндэ тиимэшые аймшагтай бэшэ, заримдаа фашистнуудай унахада, ехэ хүхюутэй. Харин манайхинай унахада, дахин бодошохо шэнгээр һанагдана. Ехэл һониноор хүнүүд дайнда унана. Тэдэнэй дайн тухай наададаг нааданда тон адлиханаар унана. Тэрэшые тон тиимээр унажа шадаха, гүйжэ ябатараа, тороһон шэнгээр. Үнэн дээрээ үбшэнтэй, теэд яахаб, бодоод лэ – дахин довтолхош, үбдэхэнөөшые мартажархихаш. Харин тэдэ бодоногүй, газар дээрэ хэбтээд лэ, бараан болдогууд

болоод лэ үлэшэнэ. Тэрэ ондоогооршые унажа шадаха, гэдэһэндээ һомо буулгаһан тэдээндэл адляар. Тэдэ тэрэ дороо унанагүй, түрүүн гэдэһээ баряад, удаань годиигоод, гарһаа буугаа алдан, удаанаар ногоон дээрэ унана. Иигэһэнэй һүүлдэ тэрэ үхөөгүйб гээд, дахин дайралдадаг байгаа. Харин тэдэ бодоногүйл.

Дайн болоно. Киноаппарат шууяна. Мүнөө экран дээрэ артиллеристнууд гараба. Забһаргүй гал доро, утаан ба тэһэрээн соогуур тэдэ танк сохидог зэбсэг түлхижэ, сэхээр залана. Жалгын далангаар тэдэ зэбсэгээ дээшэнь түлхинэ. Хахад тэнгэридэ хүрэмэ ута үргэн далан байгаа. Тэһэрээн буудаанһаа утаан уняар болон бусалһан, энэ ута үргэн далангаар нэгэ бүлэг артиллеристнар дабшана. Тэдэнэй хүдэлсэнэ, шарайнь, нэгэ юуниинь бэ даа сэдхэл омогоор дүүргэнэ, айдахатай, агуухэ юумэ хүлээгдэнэ. Тэдэ долоон хүн байгаа. Тэдээн дээрэ хубсаһаниинь дүрэнэ. Нэгэ артиллеристын шарай ородто адлихан бэшэ байба. Эхынгээ хэлээгүй һаа, хүбүүхэн обёорхошьегүй байжа болоо.

Эжынь шэбэнээ:

– Хара, энэ абашни...

Энэ сагһаа тэрэ абань болобо. Бүхы фильм тэрээн тухай, тэрэнэй аба тухай болошобо. Абань ехэ залуухан, совхозой залуу хүбүүдтэл адли. Ехэ үндэр бэшэ, түхэрээн шарайтай, түргэн нюдэтэй. Утаан шорой хоёрһоо хара болшоһон нюур дээрэнь нюдэнүүдын сухалтайгаар ялагашана, бүхыдөө тэрэ миисгэйдэл адли шуран, түргэн. Мүнөө тэрэ мүрөөрөө үхэр буугай сахариг тулан, эрьелдээд, хэндэшьеб доошонь хашхарна: «Һомон! Бү удаашаруула!» Абьяень шэнэ тэһэрээнэй абьян замхаана.

– Эжы, энэ абамни гү? – гэжэ Авалбек эхэһээ асууна.

– Юун? – гэжэ ойлгобогүй тэрэ. – Аалыар һуу. Хара.

– Та абашни гээ һэмнайт!

– Тиимэ, тиимэ, абашни. Ши гансал бү шаша, бэшэндэ хаалта бү хэ!

Юундэ эхэнь тиигэжэ хэлээб? Юунэй түлөө? Магад, мийн лэ, юушые бодонгүй, магад, үбгээе һанаад, мэгдэхэндээ? Харин хүбүүхэн уймархандаа, үнэншөө. Гэнтэ бууһан танигдаагүй баярта абтажа, ехэтэ баясаад, хүүгэдхэн сэдхэлынь өөрынгөө сэрэгшэн эсэгээр омогоор дүүрэнэ. Энэл даа үнэхөөр эсэгэ! Тэрэ энэл байна, тэрэнэй эсэгэ, харин хүбүүд эсэгэгүй гэжэ шоглодог. Тэрэнэй эсэгые мүнөө тэдэ хараг, хонишодшые хараг! Эдэ хонишод, хадын зайгуулнууд, нэгэшые һайнаар хүбүүдые мэдэдэггүй. Тэрэ тэдээндэ хонидыень хайшалаанай хашаа руу оруулалсажа үгэдэг, нохойнуудайнь наншалдахада үлдэдэг, харин хонишод асуудалнуудаараа хашараадаг. Хонишон бүхэн, хэды олон бэ тэдэ дэлхэй дээрэ, заабол асуудаг:

– Зай, джигит, хэн гэжэ нэрэтэйбши?

– Авалбек.

– Хэнэйбши?

– Токтосунай!

Хонишод хэн тухай хэлэхыень тэрэ доронь мэдэдэггүй.

– Токтосунай? – эмээл дээрэхээ бохиилдон, дахин асуудаг. – Ямар Токтосунай?

– Би Токтосунай хүбүүмби – гэжэ тэрэ баталдаг.

Тиигэжэ эхэнь заадаг байгаа, хохор болоһон хүгшэн эжнынь эсэгынгээ нэрэ мартахагүйень захидаг байгаа. Тэрэнэй түлөө шэхыеньшые мушхаха даа. Сухалтай.

– Байза, байза, ши шуудан соохи утаһашан эхэнэрэй хүбүүн гүш?

– Бэшэ, Токтосунай хүбүүмби! – гэжэ өөрынхисэл баряад зогсохо.

Тиихэдэнь лэ хонишод ойлгожо эхилхэ.

– Нээрээшые, ши Токтосунай хүбүүн ха юмши даа! Бэрхэш даа! Бидэ шамайе туршаад абаабди. Бү гомдоо-

рой, джигит, бидэшни бүхэли жэл хадаар байнабди, харин таанад эндэ ногоон шэнгээр урганат, үхибүүдые танихань бэрхэтэй.

Һүүлдэнь хоорондоо эсэгэ тухайнь удаан хөөрэлдэхэ. Хара залуугаар дайнда мордохон, олонхин тэрэниие на-надагшьегүй гэжэ шэбэнэлдэн хэлсэхэ. Хүбүүтэй үлөө ха даа ямар хайн гээшэб, хэды хүбүүд намгашьегүйгөөр ошооб, мүнөө нэрыень зүүхэ хүншые үгыл!

Харин мүнөө, эхынь: «Хара, энэ абашни» гэжэ шэбэнэһэн сагһаа хойшо, экран дээрэхи сэрэгшэн абань болонхой. Хүбүүн эсэгэмни гэжэ ханажа байна. Тэрэ нээрээшые эсэгынь пилоткатай сэрэгэй албанай дүрсэдэ юугээрээб даа ехэ адлихан. Ехэ болгожо, шэлтэй модон хүрээ соо хээд, ханада үлгэгдэһэн тэрэ дүрсэдэнь.

Тэрэ сагта Авалбек эсэгээ хүбүүнэйн нь нюдөөр шэртэжэ, хүүгэдхэн сэдхэлдэнь үзэгдөөгүй абадаа мээхэй дуранай долгин бодобо. Эсэгэнь экран дээрэһээ хүбүүмни хаража байна гэжэ мэдэжэ байһандал, үнгэрһэн дайнай сэрэгшэн гэжэ хүбүүнэйнгөө сэдхэлдэ мүнхэдөө омогорхон ябахын түлөө ойр зуурын наһаяа иимээр харуулна. Энэ сагһаа дайн наадан шэнги бэшэ болоо: хүнэй унахада нэгэшые энеэдэтэй юумэн үгы болобо. Дайн хүрөөтэй, аймшагтай болошобо.

Түрүүшынхией дүтын хүнэйнгөө түлөө айха мэдэрэлдэ абтаба, ходол тэрээндэ дутадаг хүнэйнгөө түлөө.

Киноаппаратшые таршаганажал байна. Дайншые ябана. Тээ урдань довтолжо эхилһэн танкнууд харагдаба. Гусеницаараа газар хахалан, ябадал дундаа буудажа байгаад, торхоёо эрьелдүүлэн, тэдэ хүрөөтэйгөөр ябана.

Манай артиллеристнууд эсэжэ сусажа байжа, зэбсэгээ дээшэнь шэрэнэ.

«Аба, түргөөр, түргөөр! Танкнууд ябана, танкнууд!» – гэжэ хүбүүниинь эсэгээ яаруулна. Одоошые үхэр буугаа шэрэжэ, үшөөһэн модод руу оруулжа, танкнуудые

буудажа эхилбэ. Танкнууд урдаһаань буудана. Олон гээшэнь. Аймшагтай болоодхино.

Хүбүүндэнь эсэгынгээ хажууда, дайнай шанга абьянууд соо байһандал һанагдана. Танкнуудай хара утаан соо шатажа байхада, сахаригһаань гусеницануудай таһаржа, байра дээрээ эрьелдэжэ байхадань, тэрэ эжынгээ үбдэг дээрэ хүрөөдхинэ.

Зэбсэгэйнгээ хажууда манай сэрэгшэдэй унахада, тэрэ аали болоод, бээ хуряана. Сэрэгшэднай үсөөн боложол байна... Харин эжынь бархиржа, нюурынь нойтон ба халуун болонхой.

Киноаппарат шуужал байна, дайн ябажал байна. Байлдаан үшөө хүсэтэйгөөр эхилнэ. Танкнууд дүтэ боложол байна. Эсэгэнь лафедэй хажууда тонгойгоод, юушьеб талын утаста шангаар хашхарна, тэһэрээн шууяан соо ойлгогдохо юумэн бэшэ. Үшөө нэгэ сэрэгшэн зэбсэгэй хажууда унаба, бодон алдаад, бодобогүй, газар руу хараад унашаба. Газар тэрэнэй шуһанһаа харлаба. Иигээд лэ тэрэнэй эсэгэ үшөө нэгэ сэрэгшэнтэй хоюулаа үлэбэ. Нэгэ дахин буудаад, удаань хоёр дахин буудаба. Танкнууд дүтэлжэл байна. Үшөө нэгэ даритай һомон үхэр буугайнь хажууда буушаба. Тэһэрээн. Гал ба харанхы. Газар дээрэхээ нэгэл хүн бодобо – тэрэнэй эсэгэ. Тэрэ дахин зэбсэгтээ аһаба. Өөрөө һомолоод, өөрөө маряалгаба. Энэ һүүлшын буудалдаан. Дахин тэһэрээн экран дүүргэбэ. Эсэгын үхэр буу мушхараад лэ хажуу тээшээ халба хүрэбэ. Харин тэрэ үшөө амиды. Аалиханаар газарһаа үндыжэ, хахархай хубсаһанайнгаа дүлэн соо шаташанхай юумэн танкын урдаһаа алхана, гартань граната. Тэрэ юушье харанашьегүй, шагна-нашьегүй. Һүүлшынгээ хүсэ суглуулба.

– Зогсо, гарахагүйш! – гээд, гранатаараа забдаба. Агшан зуур энэ байдалдаа байшаба, нюурынь зэбүүрхэн, үзэн ядажа байһан тэмдэгтэй.

Эхэнь хүбүүгээ бүтэшэн алдатарынь гараараа шангаар бажууна. Тэрэ мултаржа, эсэгэдээ хүрэжэ ошохоо хана-башье, танкын буугай аманһаа таһалгаряагүй пулемёдэй буудаан гаража, эсэгэнь сабшуулһан модон мэтэ унаба.

Тэрэ газар дээгүүр мухарижа, бодон алдаад, гарнуудаа сэлин дээшээ хараад унашаба...

Киноаппарат замхаба, дайн таһарба. Энэ нэгэдэхи зайн түгэхэл байгаа. Киномеханик лентээ хэлгэхээ дэн аһааба.

Хашаар соо зайн галай аһахада, дайнай газарһаа оршон байдалдаа бусан, булта нюдөө анин уршылданад. Энэ үедэ хүбүүхэн нооһотой тюгууд дээрэһээ дорьботойгоор хашхаран буужа ерэбэ.

– Үхибүүд, энэ минии эсэгэ! Таанад хараа гүт? Эндэ минии эсэгы алаа...

Хэншые иимэ юумэ хүлээгээгүй дээрэһээ, юунэйшые болоһые ойлгожо яданад. Харин хүбүүхэн шангаар хашхарһаар, экранай хажууда һуужа байһан нүхэдтөө тэгүүлнэ, тэдэнэйл ханамжа тэрээндэ эгээн шухала хаям.

Саг зуура хашаар соо аягүйшэг аалин байдал тогтобо. Энээнһээ урагша эсэгээ нэгэшые хаража үзөөгүй хүнэй баярлаһан байдалай удха хүн зондо үшөө ойлгосотой бэшэ. Хэншые юушые ойлгонгүй, гайхангяар абяагүйхэн мурөө хабшанад.

Киномеханик кинолентэтэй хайрсагаа гарһаа алдажархиба. Тэрэнь ханхинаад лэ хоёр хубааран мухариба. Энээндэшые хүн анхарбагүй, киномеханикшые тэрэнэ бодхоохоёо яаранагүй. Харин сэрэгшэхэн, унаһан сэрэгшын хүбүүн, өөрынхис баталан хэлэжэл байна:

– Таанад хараа хаямта, эндэ минии эсэгэ! Тэрэниие алаа! – гэжэ, хүнэй абяагүй байхада, бүри шангаар дуугаран, юундэ өөртэнь адляар тэрэнэй эсэгээр зон омогорхоно, хүхинэгүй гээшэб гэжэ гайхана.

Хэншьеб ехэ зон сооһоо шамарлангыар хэлэбэ:

– Ч-ч, хүрөө, тиигэжэ бү хэлэ!

Нүгөөдэнь тэрээндэ арсаба:

– Яагаа юм? Эсэгэнь дайнда унаһан ха юм. Үнэн бэшэ юм гү?

Тиихэдэнь хүршын хүбүүн, хургуулиин хурагша, түрүүлэн үнэниенй ойлгуулха гэжэ оролдобо:

– Эндэ эсэгэшни бэшэл даа. Юу хашхарнаш? Оройдоош эсэгэшни бэшэ, харин артист гээшэ. Тээ тэрэ кино-механик ахатанһаа асуугыш.

Ехэ зон хүбүүхэниие эсэгээ олоһоной гашуун ба хайхан иллюзи сооһоо гаргаха дурагүйнууд, киномеханик байһан соонь хэлэхэй гэжэ найданад. Булта тэрэниие харашабад. Харин тэрэ абяа гаранагүй. Аппарат руугаа шургаһан ехэл сүлөөгүй хэбэр үзүүлбэ.

– Үгы, минии эсэгэ, минии! – гэжэ сэрэгшэхэн байжа үгэнэгүй.

– Ямарынь шинии эсэгэб? Алиниинь? – гэжэ дахин хүршын хүбүүн арсалдаба.

– Тэрэ граната баряад, танкын урдаһаа алхалаа. Хараагүй юм гүш? Иигээд унаа! – гээд, хүбүүхэн газар дээрэ унажа, эсэгынгээ унаһан шэнгээр мухарин һажааба. Байһан соонь тон адляар харуулба. Тэрэ экранай урда нюржан дээрээ, гараа хоёр тээшэнь сэлинхэй хэбтэнэ.

Харагшад аргагүйгөөр энеэлдэнэ. Харин тэрэ алуулһан шэнгээр энеэнэгүй.

Дахин аягүй аалин байдал тогтобо.

– Энэ юун гээшэб, Джеенгуль, хайшаа харанаш? – гэжэ наһатай хонишон хүгшэнэй гэмэрхэдэ, булта хүбүүндээ дүтэлжэ ябаһан, нюдэндөө уһатай, гашуудалда абтанги эхыень обёорбод.

Тэрэ хүбүүгээ газарһаа бодхообо.

– Ошоё даа, хүбүүмни, ошоё. Эндэ шиниил эсэгэ байгаа, – гэжэ аалиханаар хэлээд, хашаар сооһоо газашань гаргаба.

Нара дээрэ гаранхай. Хара хүхэ һүнийн холодо хадын оройнууд сайрана, харин доронь нэлэнхы үргэн намаг шэнги харашагүй тала.

Одоол мүнөө хүбүүхэн түрүүшынхиеэ алдаһан гээһэнэй гашуудал ойлгобо. Тэрээндэ гэнтэ байлдаанда алуулһан эсэгынгээ түлөө олиггүй ехэ гомдолтой гашуудалтай болобо. Эхээ тэбэрээд, сугтаа бархирха дуруанинь хүрэнэ.

Харин эжнынь абяагүй байна. Тэрэшье нюдаргаа зангидан, нулимсаа залгин абяагүй байба.

Үни хада дайнда унаһан эсэгыень энэ саһаа хойшо хүбүүхэнэй сэдхэл дотор байдаг болоһыень ойлгоногүй.

Э.Б. Цыбенова оршуулаа

Даабари: асуудалнуудта харюусагты:

1. Джеенгуль юу хэдэг хүн бэ?
2. Авалбек хэнэй хүбүүн бэ?
3. Авалбек хэдытэйб?
4. Авалбек ямар хүбүүн бэ?
5. Хаана, ямар байдалда байгаад, тэдэ кино харанаб?
6. Кино юун тухайб?
7. Джеенгуль Авалбектэ киногой сэрэгшэн хүниие юундэ абашни гээб?
8. Авалбегэй минии эсэгэ гэхэдэ, хүнүүд юун гэлдэнэб?
9. Танай ханахада, Авалбек ямар хүн болохоб?
10. Та Авалбектэ юун гэжэ хэлэхэ һэмта?

НАЙН БА МУУ

(Туркмен арадай онтохон)

Нэгэтэ залуу айл хүбүүтэй болобо. Зохидхон, өөдэргэ хүбүүхэн ургажа байба. Тэрэнэй долоо наһа хүрэхэдэ, иимэ нэгэ ушар болобо. Тэдэ дүтэ һуудаг найрхуу хүршэтэй байгаа, тэрэ ходол «Дэлхэй дээрэ намһаа ухаатай хүн үгы», – гэжэ найрхадаг байба.

Нэгэтэ газар малтажа байтараа хобто олобо. Иишэ тиишээ хараашалан нээжэ туршаба – оройдоошье нээгдэнэгүй. «Алтан нөөсэ магад», – гэжэ һанаад баярлана ха. Суургыень эбдэжэ, хаалтыень нээмсээрнь хобто сооһоо могой гараад, хүзүүень орёобо, ноёонуудаа ёдогонуулан шааяһаар ехэ мантан боложо захалба.

– Могой, би шамайе сүлөөдэ гаргааб, найн юумэ хээ ха юмбиб, – гэнэ найрхуу, – харин ши туһыемни хороор харюулжа байнаш – намайе бахалуурдахаа байнаш.

– Би ганса энээндэл һураһанби, – гэжэ хүнэй хэлээр могой хэлэбэ.

Тэдэ хоёр хэмнай зүб – хэмнай бурууб гэжэ удаан тоосолдобо, тиигэжэ байтарынь тэмээн хамбы хажуугаарнь гараба. Найрхуу эрэ эгээн хүгшэн тэмээнһээ иигэжэ асууба:

– Тэмээн, тэмээн, хэлыш даа, туһые хороор харюулжа болодог юм гү?

– Болодог даа, – гэбэ тэмээн. – Тээ тэрэ урда ябаһан тэмээнүүд булта минии хүбүүд, ашанарни. Би тэдэниие томо болгооб, хургааб. Мүнөө үтэлжэ, арай шамай хүлөө шэрэжэ ябахадамни гансаарыемни элһэн губида хаяхаа һананад. Энэ найн гээшэ гү?

– Дуулаба гүш? – гэжэ могой баяртайгаар шааяад, бүри шангаар хүзүүень бажууба.

– Хүлээ, халта хүлээ, – гэжэ найрхуу эрэ гуйба, – үшөө ондооһоо һураад үзэе, – гээд саашаа ябабад.

Замдаа хатаһан модондо дүтэлбэд.

– Эй, модон! Ши наһан соогоо удаан байгааш, олон юумэ харааш. Туһые хороор харюулдаг юм гү гэжэ харюусыш даа?

– Харюулдаг, – гэбэ модон. – Олон жэлдэ минии һүүдэр доро бүхы амитан амараа, шэмэтэйхэн набшыемни торгоной төөлүүрнүүд эдээ. Минии эзэн төөлүүрнүүд ба торгон дээрэ тэһэ баяжаа. Харин мүнөө болоходо, намайе отолжо түлээ хэхэ гэжэ байна. Иигэжэ туһыемни харюулна гээшэ гү?

– Дуулаба гүш? – гэжэ могой шааяад, бүри шангаар хоолойень бажууба.

– Хүлээ, могой, хүлээ, – гэжэ дахин һайрхуу эрэ боһобо. – Үшөө хэнһээб даа асууял даа.

Саашаа ошожо ябанад. Харгыдань үхибүүд дайралдаба. Могойдо хүзүүгээ орёолгоһон үбгэниие хараһан хүүгэдүүд хараһан тээшэ тэрьелжэ үгы болошобо. Гансал залуу айлай долоо наһатайхан хүбүүн байрадаа зогсожо байба.

Һайрхуу эрэ тэрээндэ дүтэлөөд һурана.

– Хүбүүн, хэлыш даа, туһые хороор харюулдаг юм гү?

– Ээ-э, ахатан, һайн муу тухай намһаа бү асуугты. Юундэ могой хүзүүндэтнай байнаб гэжэ хэлыт даа, – гэбэ хүбүүхэн.

– Би газар малтаад, хобто олооб, – гээд һайрхуу эрэ хөөрөжэ эхилбэ. Алтан байха гэжэ һанаад, нээн гэхэмни, досооһоонь энэ могой гараад, хүзүүемни орёогоо, мүнөө намайе табинагүй, абарһанаймни түлөө бахалуурдахаяа һанана.

– Пэй, – гэжэ хүбүүхэн гайхана, – та худалаар хэлэнэ хат даа, яагаад иимэ томо могой хобто соо багтаба гээшэб?

– Үнэн хэлэнэб, хүбүүн. – Энэл хобто соо багтаад байгаал, – гэнэ һайрхуу үбгэн.

– Эй, могой, – нээрээһээ ши иимэ томо аад, хобто соо багтаа гээшэ гүш? – гэжэ хүбүүхэн могойдо хандаба.

– Тиигээ, багтаад байгааб, – гэнэ могой.

– Тиихэ аргагүйш, – гэжэ хүбүүн үсэрэлдэнэ.

– Үнэншөөгүй хаа харыш даа, – гэжэ могой шааяад лэ үбгэнэй хүзүүнхээ хобхоржо, хобто руу орожо, тархья бултайлгаад байба.

– Ээ, толгойшни багтанагүй ха юм! – гэжэ хүбүүхэн наада бариба.

– Багтангүй яаха нэм гэжэ могой шааяад, толгойгоо оруулба.

Тиихэ зуурань хүбүүн хаалтыень хаажа, суургаар суургалаад, баярлахан байрхуу үбгэнхөө асууба:

– Ахатан, энэ хобто тэрэ газарта өөрөө нюугаа нэн гүт?

– Үгы.

– Өөрөө нюуһан бэшэ хаа энэ оньһон үгэ мэдэжэ ябаха хэрэгтэй: «Өөрынгөө табяагүй юумэ бү аба». Мүнөө энэ хобто байһан газартань абаашаад, орхигты.

Байрхуу эрэ хүбүүхэнэй һонор ухаае гайхажа, бүхы сэдхэлхээ абаруулһанайнгаа түлөө баяр хүргэбэ. Тэрэ хобто үнөөхил газартань абаашажа хээд лэ, наһан соогоо бэшэ таамаг бээе магтахаа болиһон гэхэ.

Э.Б. Цыбенова оригуулаа

Даабари: асуудалнуудта харюусагты:

1. Онтохоной герой байрхуу эрэ гээд юундэ нэршээб?
2. Байрхуу эрэ яагаад могойтой уулзааб?
3. Тэмээн юундэ туһые хороор харюулдаг гэнэб?
4. Модон юундэ баһа туһые хороор харюулдаг гэнэб?
5. Үхибүүд юундэ байрхуу эрэнхээ тэрьедээб?
6. Долоо наһатай хүбүүн яагаад байрхуу эрые абарааб?
7. Долоо наһатай хүбүүн байрхуу эрэдэ ямар заабари хэлээб?
8. Танай ханахада, туһые хороор харюулдаг гү?
9. Долоо наһатай хүбүүхэн ямар хүн болохо гэжэ хананабта?
10. Онтохон юундэ «һайн ба муу» гэжэ нэрэтэйб?

АНГЛИЧАН ПАВЛЯ

– Үглөөдэр сентябриин нэгэн, – гэжэ эжы дуугарна. – Иигээд лэ намар болобо, шимнай хоёрдохи класста орохошни. Сагнай яахан түргэн үнгэрнэ гээшэб даа!

– Энэ ушараар бидэ мүнөө арбуз хэршэебди! – гэбэ абань.

Хутага баряад лэ арбуз руугаа зообо. Хэршэжэ байхадань жэгтэй зохидхон абьян дуулдана, нюрган-наамни хүйтэ даажа, хайшан гээд энэ арбуз эдихэ гээшэбиб гэхэн урид мэдэрэл ороно. Амтатай ягаахан арбузай зүһэм эдихээе амаа ангайжа байтарни гэнтэ үүдэн нээгдэжэ, таһалга руу Павля оробо. Бидэ аймшагтайгаар баярлаабди, юундэб гэхэдэ үнинэй харалсаагүй хэн тула бэе бээе ехээр ханаад байгаабди.

– Үү, хэн ерээб энэ! Өөрөө Павля. Өөрөө Павля Бородавля! – гэнэ абань

– Наашаа хуу, Павля, арбуз эди! Дениска, саашаа боло! – гэнэ эжынь

Би «Мэндэ-э!» – гэжэ хэлээд, хажуудаа хуури гаргааб. Тэрэ «Мэндэ-э!» – гээд лэ хууба.

Удаан абяагүйгөөр арбузаа эдибэбди. Дуугаралдаха дураншьегүй. Юу дуугархабши даа, аман соошни иимэ амтатай юумэнэй байхада.

Павелда гурбадахи зүһэм үгэжэ байхадань, тэрэ хэлэбэ:

– Арбузда дуратайб даа, бүри даншье. Хүгшэн эжымни нэгэшье дуран соомни арбуз эдюулдэггүйл.

– Юундэ? – гэжэ эжым асууба.

– Арбуз эдээд лэ унталга бэшэ ганса гүйдэл болодог, – гэжэ тэрэ хэлэдэг.

– Нээрээ, – гэнэ аба. – Тиимэ хэн тула бидэ арбуз эртэ үглөөнһөө эдидэгбди. Үдэшэ болотор энээнэй үйлэнь буураха, тиигээд амархан унтахабди. Айнгүйгөөр эди.

– Би айнагүйб, – гэбэ Павля.

Бидэ дахин эдижэ захалбабди, абяагүй удаан байнабди. Эжын хальһыень суглуулжа эхилхэдэ, аба хэлэбэ:

– Павля, ши яагаа удаан манайда ерээгүйбши?

– Тиимэ, – гэбэб. – Хаана байгаабши? Юу хээбши?

Павля бэлсышэбэ, улайшаба, урагша хойшоо хараа-шалаад, дурагүйшэгөөр хэлэбэ:

– Юу хээ, юу хээ? Англи хэлэ шудалааб, иимэ юумэ хээлби даа.

Би ехээр зог татабаб. Үнгэрэгшэ зунай саг хооһон һубхяр алдаа гээшэб, – гэжэ ойлгобоб. «Зарянуудтай носолдооб, хордоомин наадааб, хооһоор сагаа алдааб. Харин Павля сагаа алдажа байгаагүй, өөр дээрээ хүдэлөө, өөрынгөө болбосорол дээшэлүүлээ. Англи хэлэ шудалаа, мүнөө англиин пионернүүдтэй бэшэлсэхэ, англи хэлэн дээрэ номууды уншаха!» – гэжэ ханаад, атаархажа үхэн алдажа байнаб гэжэ бээ мэдэржэ байтарни үшөө эжымни нэмэбэ:

– Иигээд лэ, Дениска, һуража аба. Энэшни хордоо-мин бэшэ!

– Бэрхэш даа, – гэбэ эсэгэмни. – Хүндэлнэб!

Павля һаахаржа туяаршаба.

– Манайда Сева гэжэ оюутан хүбүүн айлшаар ерээ. Тэрэ намтай үдэр бүхэндэ хүдэлөө. Аяар хоёр нара. Оройдоо намайе зобоогоо.

– Юун, англи хэлэн хүндэ гү? – гэжэ асуубаб.

– Ухаагаа төөрихөөр, – гэжэ Павля ханаа алдаба.

– Хүндэ бэд даа, – гэжэ аба оролсобо. – Тэндэш шүдхэрэй хүлөө хухалхаар лэ. Ехэ орёо бэшэлгэтэй, Ливерпуль гэжэ бэшэхэш, тиигээд Манчестер гэжэ дуугархаш.

– Нээрээ! – гэбэб. – Тиимэ гү, Павля?

– Хара зоболон, би энэ хэшээлнүүдтэ үйлөө үзөөб, хоёр зуун грамм турааб! – гэнэ Павля.

– Юундэ мэдэсээ хэрэглээгүйбши, Павля? – гэбэ эжы. – Ороходоо юундэ английскаар «здрасте» гэжэ мэндэшлээгүйбши?

– Би «здрасте» гэжэ үзөөгүйлби, гэбэ Павля.
 – Харин арбуз эдээд, юундэ «Баярлаа!» гээгүйбши?
 – Би хэлээб, – гэбэ Павля.
 – Тиигээш, ородоор хэлээш, харин английскаар?
 – Бидэ үшөө «Баярлаа!» хүрэтэр хүрөөдүйбди, – гэбэ Павля. Ехэ хүндэ зүб бэшэлгэтэй.

Тиигээд би хэлээбэб:

– Павля, намайе тоо тооложо хургыш даа, хайшан гээд английскаар «нэгэн, хоёр, гурба» гэхэб?

– Би энээниешни үшөө үзөөдүйб, – гэбэ Павля.

– Юу үзөө юмши? – гэжэ хүхирбэб. – Хоёр нара соо юуб даа үзөөгүй юм гүш?

– Английскаар «Петя» хайшан гээд хэлэгдэхэб гэжэ үзөөб, – гэбэ Павля.

– Яагаад бэ?

– Пит! – гэжэ хэлэбэ Павля. – Английскаар Петя Пит болохо. – Тэрэ хүхюутэйгээр энеэгээд хэлэбэ: – Үглөөдэр класстаа ошоод лэ Горбушкин Петидэ «Пит, а Пит, баллуураа үгыш даа!» гэхэб. – Юушье ойлгонгүй аманиинь ангайха. Одоо энеэдэтэй байха даа! Тиимэ гү, Денис?

– Тиимэ, – гэбэб. – Үшөө английскаар юу мэдэхэбши?

– Иигээд дүүрээ, – гэбэ Павля.

Э.Б. Цыбенова оршуулаа

Даабари: асуудалнуудта харюусагты:

1. Денис Павля хоёр хэдыдэхи класста орохоб?
2. Юундэ Павляда хүгшэн эжнынь дуран соонь арбуз эдюулдэггүйб?
3. Денис зунайнгаа амаралта соо юу хээб?
4. Денис юундэ зунайнгаа амаралта соо хооһоор сагаа алдааб гэжэ хананаб?
5. Павля зунайнгаа амаралта соо юу хээб?
6. Денис юундэ Павляда атаархааб?
7. Ямар асуудалнуудта Павля харюусажа шадаагүйб?
8. Танай ханахада Денис ямар хүбүүн бэ?

АМИДЫ МАЛГАЙ

Ханза дээрэ малгай хэбтэнэ, ханзын хажууда Васька миисгэй нууна, Вовка Вадик хоёр столой саана нуугаад, зураг шэрдэнэ.

Гэнтэ арадань юуншьеб шала дээрэ унашаба. Гэдэргээ эрьежэ харахадань ханзын хажууда малгай шала дээрэ хэбтэбэ.

Вовка ханзада дүтэлжэ, тонгойгоод, малгай абахаа байгараа хашхарба:

- Ай-ай-ай! – гээд, хажуу тээшээ гүйжэрхибэ.
- Яагаабши? – гэжэ Вадик асууна.
- Тэрэш а- а- амиды!
- Хэн амиды?
- Ма-ма мал-гай.
- Юун гэнэш! Малгайнууд амиды байдаг юм гү?
- Өө – өөрөө харыш!

Вадик дүтэлөөд, малгай хаража эхилбэ. Гэнтэ малгайнь сэхэ тэрээн тээшэ мүлхибэ. Тэрэ «Ай!» гэжэ хашхараад лэ, диван дээрэ гарашаба. Вовка – хойноһоонь.

Тэрэ малгай таһалгын тэг дунда ерээд тогтобо. Үхибүүд тэрэниие хараад, айһандаа халганалдана. Малгайнь эрьелдээд диван руу мүлхибэ.

Ай! Ой! гэжэ үхибүүд хашхаралдаад, диван дээрэхээ хүрөөд, таһалгаһаа гүйжэ гараба, хоол барيداг таһалга ерээд, үүдыень хааба.

- Би о-о - шо - шо - хом! – гэнэ Вовка.
- Хайшаа?
- Гэртээ.
- Юундэ?
- Малгайһаа ай-айнаб! Таһалга соогуур ябадаг малгай түрүүшынхиеэ хаража байнаб.

- Гэнтэ хэн бэ даа ооһорлоод татана үгы бэээ?
- Ошоод хара!
- Сугтаа ошоё. Би ухват бариһуу. Гэнтэ маанадта аһаа һаань сохихобди.
- Бай, би баһа ухват бариһуу.
- Тээд, ондоо ухватгүйбди.
- Тиигэбэл, би санын һабаа бариһуу.
- Тэдэ ухват ба санын һабаа баряад, үүдээ нээжэ таһалга соогуур хараашалба.
- Хаана гээшэб? – гэжэ Вадик асууна.
- Тээ тэрэ, шэрээгэй хажууда байна.
- Мүнөө би ухвадаар даражархихаб! – гэнэ Вадик.
- Гансал дүтэлэлши наашаа, зайгуул даһаа!
- Харин малгай шэрээгэй хажууһаа хүдэлнэгүй.
- Аһа, айгаабши! – гэжэ үхибүүд хүхилдэбэ. – Маанадта дүтэлхөө айна!
- Мүнөө би айлгаһуу – гэнэ Вадик.
- Тэрэ ухвадаараа шала тоншожо байгаад хуугайлна.
- Эй, ши, малгай!
- Харин малгайнь хүдэлнэшгүй.
- Энээнии хартаабхаар шэдэхэмнай гү? – гэжэ Вовка дурадхаба.
- Тэдэ эдээнэй таһаг руу бусажа, корзина сооһоо хартаабха асараад, малгай руугаа шэдэжэ захалба. Шэдэнэ, шэдэнэ, одоошье Вадик онобо. Малгайнь дээшээ хөөрэбэ.
- Мяу! гэжэ юуншьёб хашхараад, малгай дороһоо борохон һүүл бултайгаад, удаань хүл, тиигһээр өөрөө миисгэй хүрэжэ гараба.
- Васька! – гэжэ үхибүүд хүхилдэнэ.
- Энээнэйшни шала дээрэ һуужа байхада, дээрһэнь малгай унаа ха юм даа гэжэ Вовка тааба.
- Вадик миисгэйгээ баряад тэбэрибэ.
- Васька, хөөрхымни, яагаад малгай доро орообши?

Харин Васькань юушье харюусангүй, гансал харуул туяаһаа нюдэээ ониилгоно.

Э.Б. Цыбенова ориуулаа

Асуудалнууд:

1. Вовка Вадик хоёр юунһээ айгааб?
2. Вовка юундэ гэртээ ошохоо ханааб?
3. Та амиды малгай хараа хаа айха гүт?
4. Малгай юундэ ухвадаар сохихоо ханааб?
5. Яагаад малгай дороһоо миисгэй гарааб?
6. Вовка Вадик хоёр хэдытэй шэнгиб?
7. Вовка Вадик хоёр ямар хүбүүд бэ?

Калоши и мороженое. М.М. Зоценко.

ЗАЙРМАГ БА ШААХАЙ

Би бага байхадаа зайрмаг эдихэ ехэ дуратай хэмби. Мүнөөшье дуратайб. Тиихэдэ бүришье амтатай шэнги хэн ха. Зайрмагшанай тэргээ түлхээд лэ урдуурни гарахадань шүлхэмни өөрөө гоожожо байдаг хэн. Дүү басагамнишье дуратай хэн. Ехэнүүд болоходоо үдэр бүри гурба-дүрбэ дахин зайрмаг эдидэг байхабди гэжэ ханагша хэмди. Эжымнай ходо бү эдигты гэжэ хоридог байгаа, хоолой юумээ үбдэхэ гэжэ ханаагаа зободог хэн.

Нэгэтэ сэсэрлиг соогуур зайжа ябатараа Лёля хуушан шархигар шаахай оложорхибо. Тэрэнээ нэгэ хаббаада углаад, толгой дээгүүрээ махажа ябатараа өөдэс суглуулагшатай уулзашаба. «Шэл, лонхо, өөдэс абахаб, намда тушаагты» – гэжэ хашхаржа ябаба.

Лёлиин хабба дээрэ углаатай шаахай харажархёод, Лёляда хэлэбэ:

– Басаган, шаахайгаа худалдана гүш?

Лёля тиимэ наадан гэжэ ханаад, иигэжэ харюусаба:

– Тиинэ, худалданаб. Зуун түхэригөөр абагты.

Өөдэсшэн энеэгээд, хэлэбэ:

– Зуун түхэригөөр дан үнэтэй болоно. Харин хоёр хашарһа үгэһүү, нүхэд боложо тарая.

Иигэжэ хэлэмсээрээ тэрэ хоёр хашарһа гаргажа үгөөд, шаахайень туулмагтаа хээд ябашаба.

Лёля бидэ хоёр нааданабди гэжэ ханаһан байгаабди, тээд өөдэс суглуулагша наадаагүй, харин үнэхөөр байжа байбал. Бидэнэй тэрэ хашарһаяа хараһаар байтарнай зайрмагшан ерээд, гүлзөөргэньн зайрмаг зарлаба. Тэрээнһээ хоёр түхэрээн зайрмаг абажа эдээд лэ хямдаар шаахайгаа наймаалһанаа шаналбабди.

Үглөөдэрын Лёлямни намдаа хэлэнэ:

– Минька, би өөдэс суглуулагшада үшөө нэгэ шаахай наймаалхамни.

Бишье ехэ баярлажа, һурааб:

– Тээд ши һөөг соогуур үшөө нэгэ шаахай олоо юм гүш?

Лёля харюусаба:

– Һөөг соогуур юуншье үгы, харин гэртэмнай олон, арба гаран шаахай байна, нэгыень худалдахадам яаха нэм.

Иигэжэ хэлэмсээрээ Лёля гэртээ гүйжэ ороод, ехэ зохидхон, шэнэ шахуу гутал абаад ерэбэ.

– Өөдэс суглуулагша тиимэ хахархай удархай шаахайда хоёр хашарһа үгэһэн ха даа, энэ шэнэ шахуу шаахайдамни түхэриг үгэжэрхихэ байха, – гэбэ Лёля.

Ехэ удаан өөдэс суглуулагшые хүлээбэбди. Одоошье нэгэ час тухай болоод ерэхэдэнь Лёля намайе наймаала гэжэ эльгээбэ.

Тэрээндэ худалдаха ханаатай ошоходомни табан хашарһа үгэхэ байба, харин хоёр байгаа хаань хори-гушан хашарһа үгэхэ байгааб гэбэ. Юундэб гэхэдэ хүндэ хоёр гутал хэрэгтэй ха юм.

Лёлямни намайгаал хоёрдохи гуталда эльгээбэ даа. Бишье гүйжэ ошоод лэ дайралдаһан лэ нэгэ томохон шаахай абаад хүрэжэ ерэбэб.

Өөдэс суглуулагша хоёр шаахай зэргэлүүлжэ табяад, ханаа алдаба.

– Үхибүүд, харагты даа! Нэгэ шаахайнь эрэ хүнэй, нүгөөдэнь эхэнэр хүнэй, би юу хэхэбиб энээгээртнай? Тиигээ ха даа дүрбэн хашарһа абагты, – гэбэ.

Лёля гэрһээ үшөө нэгэ гутал асарха гэжэ байхадань эжынь дуудаад, айлшадаа мордохуулхаа уриба. Өөдэс суглуулагша бүри гурбан хашарһан болотор унагаагаад, шаахайнуудыг туулмагтаа хээд ябашаба.

Лёля бидэ хоёр эжын айлшадыг үдэшэхээ ошобобди. Гэнтэ Оля абгай гуталаа бэдэржэ оробо. Бидэ хоёр хүхэ сагаан болоод лэ, хүдэлхээ болёод зогсонобди. Коля ахайшыг гуталаа олоногүй, энэ үедэ Лёля гурбан хашарһа шала дээгүүр ханхинаса унагаажархиба.

Хаанаһаа энэ хашарһа олообта гэхэдэнь ушараа хөөрэхэ баатай болобобди.

Худал үгэһөө муухай юумэн үгы ха юм.

Зайрмаг эдихын түлөө өөдэсшэндэ наймаалаабди гэхэдэмнай худал үгэһөө үшөө муухай үйлэ хээ гээшэт гэжэ ойлгуулба.

Энээн тухай дуулаһан Оля абгай, Коля ахай хоёр зүрхөө барин найгабад. Абамнай тэрэнэй түлөө бүхы нааданхайемнай өөдэс суглуулагшада наймаалжа, тэрэ хоёр гуталыень тэхэрюулээ һэн. Хоёр жэлэй туршада зайрмаг эдихэгүйт гэжэ хэһээлтэ табяа һэн. Тэрэ гэхэн саһаа хойшо олон саг ошоо. Нээрээшыг хоёр жэл зайрмаг эдеэгүй һэмди. Мүнөөшыг ехэ болоод байхадаа хаа-яа зайрмаг эдихэ сагтамнай тэрэ ушар ханагдадаг.

Мүнөө бүри үбгэржэшыг ябанаб, тиигээшыг хаа, зайрмаг эдихэ болоходоо үхибүүн зангаараа, энэ зайрмаг эдихын түлөө хүниег мэхэлээ, гомдохогоо үгы бээб гэжэ ходо ханадагби.

Оршон сагта фабрика заводууд бии боложо, олон зон зайрмаг эдижэл байдаг болоо. Харин тэдэ зон зайрмаг

эдихэдээ минии бододог бодол толгойдоо оруулдаг бай-
хай гэжэ ханагшаб.

Э.Б. Цыбенова оршуулаа

Толи: өөдэс – старые тряпки
шаахай – калоши, обувь
зайрмаг – мороженое
хашархан – копейки
өөдэс суглуулагша, өөдэсшэн – старьёвщик,
тряпичник

Даабари: асуудалнуудта харюусагты:

1. Минька ба Лёля хоёр хэды наһатай үхибүүд гэжэ ханахаар бэ?
2. Минька Лёля хоёр хаанаһаа хуушан шаахай олооб?
3. Тэдэ хоёр яагаад хоёр хашархатай болооб?
4. Хоёр монсогор зайрмаг абажа эдеэд, юундэ шамар-лааб?
5. Лёля юундэ үшөө шаахай наймаалхаа ханааб?
6. Өөдэсшэн табан хашархан гэжэ байтараа юундэ гурбан хашарха үгөөб?
7. Ямар хэхээлтэ аба эжынь хээб?
8. Минька томо болоод зайрмаг эдихэдээ юун гэжэ ханадаг болооб?

ШЭДИТЭ АЯНШАН

(Япон арадай онтохон)

Урдын урда сагта болоо хэн ха. Нэгэ нютагта баян хүн байдаг байгаа. Тооложо барашагүй мүнгэтэй, хаража барашагүй зөөритэй хэн. Гансал тэрэ баян газар дэлхэйдэ үзэгдөөгүй харуу хүн байгаа.

Нэгэтэ Шэнэ жэлэй урдахана ямаршьеб даа нэгэ үһээ сайшанхай аяншан үүдыень тоншобо.

– Намае оруулыт даа, – гэжэ гуйба. – Ехээр даараад, үлдөөд ябанаб, хонуулыт даа, – гэбэ.

– Хонуулха гэжэ гү? – гэжэ баян суhalдаба.– Шэнэ жэлэй урдахана элдэб зайгуул гуйраншадые гэртээ оруулхагүйб. Шэнэ жэлдэ ямар хүн богоһыш алхан ороноб, бүхэли жэл тиимэ байха гэжэ булта мэдэдэг. Гэртээ гуйраншаниие оруулхагүйб! Тонил эндэһээ, арил!

Баян хүн зарасануудаа дуудажа, тэрэ аяншаниие шиидамуудаар сохюулан хото хорёоһоо үлдэбэ. Үбгэ-жөөл ханаа алдаад, саашаа ябаба. Харан гэхэдэнь тэрэ нютагай тон захианда урсахан хара-хандигар гэр байжа байба. Тэндэ ошоод тоншобо:

– Оруулыт даа намайе, нэгэ хүни хонуулыт даа. Хүлдэхөө байналби, – гэхэдэнь зуугаад наһатай гэхээр үбгэн хүгшэн хоёр үүдээ нээбэ.

– Оро даа, дулааса, – гэлдэбэ. – Үгытэй байдалыемнай бү гайхыт даа, таниие хүндэлхэшье юумэгүй байнабди.

Аяншан гэртэнь орожо харахадаа «Яаһан үгытэй байдал гээшэб!» гэжэ ханаба. Тэрэ хүгшэд хэлэнэ:

– Хүлисыт даа, ехэ үгытэй байнабди! Баян айлда ошоо хаатнай мүнөөдэр зохид хайн Шэнэ жэлэй хоол бэлдээтэй байһан байха!

– Тэрэ гэртэтнай намда шиидам эдюулээд, сохёод, үлдөө, – гэбэ аяншан.– Намайе хонуулыт даа, таанар эбтэйгээр байнат гэжэ хаража байнаб.

– Тэрэтнай үнэн, – гэжэ хүгшэд миһэрэлдэбэ. – Алта мүнгэшьегүй хаа бэе бээдээ бүхыгөөрөө туһалжа ябаабди, теэд ехээр үбгэржэ хүгшэржэ муу болоод байнабди.

– Шэнэ жэл болохонь гээшэб даа. Сай ууял даа, – гээд хүгшэн һабандана. Бусалһан уһа асаржа бултандаа аягалба. Айлшан сайень уугаад хэлэбэ:

– Мүнөө иигээд минии таанадые хүндэлхэ ээлжээн. Ахай, түлишэ асарагты, абгай томо гэгшын тогоо асарыт даа.

Тэрэ хүн яахаа ханаа гээшэб гэжэ хүгшэд ехэ гайхалдан хэлэһэн юумыень хуу бүтээбэ. Аяншан гал түлижэ,

дээрэнх тогоо табяад, гараараа адислахатайнь сасуу то-
гоогоор дүүрэн улаан бобынуудтай барайгар халитараа
гаража ерэбэ.

Үбгэн хүгшэн хоёр гайхаландаа нюдөө бэлтылгэн
юушье хэлэжэ шаданагүй.

– Нуугты! Эдэе баригты! – аяншан энеэнэ.– Намае
хүүлдэнь хараарайгты.

Тэдэ хоёр садатараа эдеэлээд, айлшандаа баяраа
мэдүүлээд, унтаридеа оробо.

Үглөөгүүр хэрихэдэнь аяншан үгы байба.

– Хүгшөө, шагнал даа, энэшни юрын бэшэ хүн бай-
на, минии ханахада, Шэнэ жэлэй бурхан баабай өөрөө
манайда заларжа буугаа ха даа гэнэ үбгэжөөл.

– Одоошье, бурхан баабайтай сугтаа барайгар
эдитэрээ байба гээшэлди даа! – гэнэ хүгшэниинь.

Гайхалаа баража, гунгарбаа тээшээ ошобод. Харан
гэхээнх гунгарбааһаанх ехэ гоёор туяа гарана, гэрэл
сасарна. Тэрээн соонх үсэгэлдэрэйнх айлшан нуугаад
михэржэ байба.– Таанадые Шэнэ жэлээр амаршалнаб,
үсэгэлдэр намае танияагүй байгаат, би Шэнэ жэлэй
бурхан гээшэб гэбэ.

– Үгытэйгөөр таниие угтаһандамнай хүлисыт даа, –
гэжэ хүгшэд наманшалба.

– Үгытэйгөө урдаа барижа байнгүй, ехэ дулааханаар,
хайхан сэдхэлтэйгээр угтаат. Танайда ехэ зохид байгаа,
– гэбэ бурхан...

Би сэдхэл муутай зониие хэхээхээ, сэдхэл хайтай
зониие аршалхаяа ерэдэгби. Мүнөөдэр танай нэгэ хүсэл
бээлүүлхэб. Юун хэрэгтэйб, айжа гайхаже байнгүй
хэлэгты.

– Шэди ехэтэ Шэнэ жэлэй бурхан баабай, юуншье
манда хэрэггүйл даа! – гэлдэбэ хүгшэд.

– Оройдоошье хэрэггүй гү? – гэжэ бурхан гайхаба.

– Оройдоошье, – гэжэ үбгэн хүгшэн хоёр дохил-зоно. – Хуу найн гээшэб даа, гансал элүүр мэндэмнай багашаг болоо, хүлнүүднайшье муугаар ябана.

– Хайшан гэжэ баясуулхаяа ойлгобоб, – гэжэ Шэнэ жэлэй бурхан хэлэбэ. – Залуу наһыетнай бусаахам. Жаргалтай, баяртай байгыт даа! – гээд, хүгшэнэй толгойень мотороороо адислахадань, тэрэ дороо уршагар дохолон хүгшэн байһанаа, залуухан, сэбэрхэн, гүрбэлзэмэ бээтэй дангина болошобо.

Үбгэниие дуудажа харахадань дангинын хажууда нүүрһэн хара үһэтэй, нюдөөрөө дүүрэн баяртай залуухан хүбүүхэн зогсожо байба.

Хүбүүн басаган хоёр бэе бээе хаража ехэ хүхилдэнэ. Гунгарбаа руугаа харан гэхээн хэншье үгы. Бурхан ябашаһан байба.

Тэдэ хоёрой залуу болоһон ушар бүхы нютагуудаар һонин болон тараба. Тэрээн тухай харуу баян мэдээд, ехэ сухалдаба.

– Тэрэ гуйраншан бэшэ, харин Шэнэ жэлэй бурхан баабай гэжэ танихагүй ямар амитад гээшэбта? – гэжэ байжа зарасануудаа хараана. Хаанаһаашье һаань оложо наашань асарагты гэжэ зандарна.

Зарасануудын олон нютаг нугаар, ой тайгаар бэдэржэ эхилбэ. Олдохо юумэн бэшэ. Гэнтэ харан гэхээн тэрэ бурхан томо модон доро һуугаад амаржа байна.

– Шэнэ жэлэй бурхан баабай, манайда айлшаар буугыт даа, манай эзэн таниие ехэ баяртайгаар урижа байна, – гэжэ зарасанарын дуудаба.

– Зай, тиихэл болоо бээб! Эзэндэтнай оруужаб, ташаа һүүжэмни мүнөө болотороо үбдэжэ байна даа, – гэбэ бурхан.

Шэнэ жэлэй бурханай гэртэнь оромсоор гэрэй эзэн хүлдэнь унан мүргэбэ.

– Таниие гэртээ оруулжа хонуулаагүйдэм хүлисыт даа, – гэнэ баян. – Мүнөө ерээ ха даа намайе түргэн залуу болгыт, хамгыемни баһал залуу болгыт даа.

– Зай, тиигүүжэб, гэртэ байһан бүхы зоние дуудажархи, – гээд бурхан энеэбэ.

Баярлаһан баян бүхы гэртэхинээ суглуулжа, зарасануудашье оруулба.

Шэнэжэлэй бурхан баабай хамганайнь толгой адислахатайнь сасуу тэдэнэй бээдэ үһэ ноһон ургажа, томо мантан хармагшад болон хубилшаба. Хармагшад «кя, кя, кя!», – гэжэ хашхаралдаад хада руу харайлдашаба. Зарасануудыень бурхан хулганаанууд болгобо. Тэдэнь углуу тохойгоор хорон арилба.

Баянай гэр хооһорходонь Шэнэжэлэй бурхан үгытэй айлдаа ошожо хэлэбэ:

– Тэрэ гэрэй эзэдын хосороо. Тэндэ ошожо байгты. Тэдэнэй байһан адуу мал, тала нуга хуу танай болог. Эбтэй эетэйгээр ажалаа хэжэ, амгалан тайбан һуугыт даа, – гэжэ үреэгээд, үгы болошобо.

Баянай гэртэ үгытэй айлай ороходо ехэ зохидшые хаань, хүниндөө хармагшад ерэжэ муухайгаар хашхаралдажа зобоодог байба.

Бурханда хармагшан болоһон үбгэ хамганай хэрэлдэхэ хараалдахань хашартай болобо. Тэдэнэй харгын хайр дээрэ гал гаргаба. Хармагшад ерэжэ гэрэй урда һуухадаа, ара гуяа дүргөөжэ ехээр сошоһондоо шашхалдаһаар арилба.

Тэрэ гэхээр үгытэй айл баяжажа, амар жаргалтай байдаг болобо. Харин хармагшадай ара гуянь шатажа дүрэхэн шэнги улаан үнгэтэй болоһон юм гэдэг.

Э.Б. Цыбенова оршуулаа

Толи: аяншан – странник
гуйраншан – нищий
хабандаха – хлопотать, суетиться

барайгар – рис
гунгарбаа – алтарь, божница
адислаха – благословлять

Даабари: асуудалнуудта харюусагты:

1. Юундэ баян хүн гуйраншаниие гэртээ оруулха-гүйб гэжэ хэлэнэб?
2. Шэнэ жэлэй Бурхан баабай юундэ гуйраншанай дүрэ үзүүлээб?
3. Үгытэй хүгшэн үбгэн хоёрто ямар бэлэг үгөөб?
4. Юундэ үгытэй хүгшэн үбгэн хоёрые дахин залуу болгооб?
5. Баян хүн юундэ атаархааб?
6. Баян айлые юундэ хармагшад болгооб?
7. Зарасануудынь юун болооб?
8. Танай ханахада, шэдитэ аяншан зүб гү?

Пурга. С.Т. Аксаков

ШУУРГАН

... Тэнгэри шэнги ехэ саһатай сагаан үүлэн бүхы огторгойн хаяа бүрхөөжэ, үдэшын улаан толоной һүүлшын туяа үдхэн манаар хушаба. Гэнтэ хүни болошобо... Айхабтар дошхон шуурган хүрөөтэйгөөр эхилбэ. Сүл газарай халхин бодожо, саһатай тала маажан малтажа, хун шубуунай үдэн мэтээр, тэнгэридэ хүрэтэр шэдэбэ... Бүхы юумые шэб харанхы намарай хүнийн нэбтэ харагдашагүй сагаан манаар хушаба!

Бүхы юумэн няалдаад, худхараад, газар, агаар, тэнгэри бусалжа байһан саһан үнэһэн тоборог болоод, нюдэ харгаана, ами бүтөөнэ, эшхэрнэ, хуугайлна, орлино, гэншэнэ, наншана, тоншоно, зүг бүхэнһөө үрзэгэшүүлнэ,

могой шэнгээр дээрэхээшье, дорохоошье атиралдан, дайралдахан лэ юумэ орёоно.

Ямаршье зоригтой хүнэй зүрхэ алдамаар, хүйтэнһөө бэшэ, харин хүрдэн айһанһаа шуһан хүрэхэдэл гэнэ, тээд шуурганай үедэ жабар яһала бага болодог ха юм. Хойто зүгэй үбэлэй дошхон байгаали иимэл аймшагтай түхэлтэй.

Саһаа саг болотор шуурган шангадана. Хайшаашье ошохын аргагүйгөөр бүхэли хүни, бүхэлиин удаадахи үдэр шуургалба. Гүнзэгы жалганууд үндэр добонууд болоод харагдана...

Одоошье нэгэ бага саһан далайн долгилоон намхажа захалба, тиигэбэшье тэнгэрийн сэлмэг сэнхирээр ялараашье һаа үргэлжэлһөөр.

Үшөө нэгэ хүни үнгэрбэ. Хүрөөтэй халхин аалидаа, саһан хэбтээ. Гэнтэ мүльһэтэшэһэн дошхон далай мэтэ тала үзэгдэнэ. Наранай сэлмэг огторгойн хаяада гарахада, саһанай долгин дээгүүр туяань наадана...

Э.Б. Цыбенова оршуулаа

Даабари: асуудалнуудта харюусагты:

Шуурганай үедэ ямар байдаг бэ?

Нюдэ харгаана, ами бүтөөнэ, эшхэрнэ, хуугайлна, орлино, гэншэнэ, наншана, тоншоно — эдэ үгэнүүдые оршуулагты.

Н.А. ЛУГИНОВ ТУХАЙ

Николай Алексеевич ЛУГИНОВ

– яхадай мэдээжэ уран зохёолшо, философ гээшэ. Н.А. Лугинов 1948 ондо Яхадай Кобянска аймагай Тыайя гэжэ нютагта түрэхэн юм. Нютагтаа дунда хургуулида хураад, Яхадай гүрэнэй университетэй физико-математикийн факультет эрхимээр дүүргэхэн түүхэтэй. Тиигээд Ленинград хото зорижо ошоод, Дээдэ шатын утха зохёолой курсда (Высшие литературные курсы) эдэбхитэйгээр хуража, үргэн уран зохёолшын харгыда гарahan түүхэтэй юм.

Н.А. Лугинов олон номуудые бэшэжэ гарahan гээшэ, жэшэнь: «Пути небесные, пути земные» (2007), роман «По велению Чингисхана» (2010), «Хуннские повести» (2011) г. м.

«Зэнхэгэр хүйтэн мүлһэтэ дайдада эрхим хүбүүн түрөөлдаа. Арад зондоо туһа хүргэхэ гэжэ иимэ ехэ хүн түрэдэг юумэлдаа. Ухаатай, һонор хурса, илдам урихан гүнзэгы харасань хүнэй зүрхэ, ухаа хүдэлгэжэ, бүхы юумые адаглан харана», – гэжэ энэ рассказай оршуулагша Ц.Б. Бальжинимаева тэмдэглэхэн байна.

Н.А. Лугинов

КУСТУК

1

Тундра хооһон шэнги...

Үдэшэнһөө эхилһэн шуурган байн байн хүсэ орожо, будан саһые үрхирүүлэн, хуушан мүрнүүдые хамана. Холын түүдэгүүдэй һалхинда гүрбэлзэхэн, уяатай нохойнуудай хүйтэндэ даараад, шэшэрхэн шэнги огторгойн одо мүшэд аниб-ониб гэлдэнэ. Огторгойн дунда яларжа байһан Алтан гадаһые тойрожо, өөрынгөө харгыгаар ябадаг мүшэд урагшаа аалиханаар дабшана. Харгыгаа алдаһан ганса нэгэн мүшэн ялас гээд, дүрэхөөр унтарна.

Холохоо халхяар дамжан ерэхэн шонын уй гашуудалтай уляан дуулдана.

Үргэн ехэ тундрын дунда долоон нохой хэбтэнэ. Ехэ уур сухалтай, муу абари зантай, хүмэдхөө буулгаһан набтар хүн тэдэниие хатуу шанга мэдэлдээ оруулжа, зэргэшүүлэн шаргада хүллөөд, сайбар тэнгэритэй ниилэхэн заха хизааргүй саһаар хушгадаһан дайдаар, үдэр бүри иишээшье, тиишээшье гүйлгэнэ.

Үдэр бүхэндэ сүлөөдэ табигдангүй, ходол гэнжэ уяанда байдаг, тэдэ зэргэлжэ хэбтээд, өөрынхээрээ сагаа үнгэргэнэ.

... Кустук аалихан бодоод, хуняаба, иишэ тиишээ хараашаалаад, бэеынгээ саһые хэгсэрээд, хэргэгээр шагнаархана. Тойроод будан саһан. Холохоо эсэшэхэн уйтай шонын уляан дуулдана.

Харахада, тундрада амиды амитан харагдадаггүйшье хаа, хүрөөтэй томо баабгайнууд эшээндээ унтана, бишыхан хулганаанууд уута соогоо гүйлдэнэ; хэнэйшье бэшэ, хүрэг зэрлиг оронууд халхинһаа хоргодон, нэмэри газарта зогсонод, сагаан үнэгэн, шандаганууд саһан соо хэбтэнэд гэжэ Кустук мэдэдэг, ойлгодог байгаа.

Заха хизааргүй тундрын урда зүгтэ, хүхэ хадануудтай, ногоон хүбшэ тайгатай дайда бии гэжэ долоон нохойнуудһаа гансал Кустук мэдэнэ. Тайгын модон бүхэн өөрын үнэртэй, өөрын набшаһан өөрынхээрээ харшаганадаг. Тэндэ анхилһан хайхан үнэрэй, шубуудай жэргээнэй дунда модон гэрхэн бии юм. Тэрээн соо ангууша Иччи-Охонон ажаһуудаг. Холо, холо даа, энээн тухай бодоходоо, Кустугай досоо муу уйтай болоходол гэнэ.

Кустугай хажуугаар зэргэлээд ябадаг нүхэдын унтаһан болиһон хоёрой хоорондо дууранад. Кырбый-зэргэшээн хүндөөр, хайша хэрэгээр урда зүг руу харана. Булантай ниилэсэгүй, сухалтай Кырбыйтэй наадахыншье аргагүй. Тэрээндэ дүтэлөө хаашни, һанал бодолдомни һаалта бү хэгты гэхэн шэнги шүдөө ирзайлгаад, хэрхирдэг.

Ута түмэр гэнжын зүүн таладань бишыханууд, хорогуйнууд гурбадахи паара – Маган Харас хоёр. Баруун хажуудань, хайн зантай Харабыл, мэхэтэй Сырбай хоёр. Харабылые харахадаа, досоошни уужам, дулаан болодог. Энэ нохой ходо энеэбхилжэ ябадаг. Сырбай хаймһарха, шарбаганаха. Харабыл өөрынхээрээ

дүтын юумэ хараад, үгышые хаа, холын өөрынгөө мэдэхэ юумэ хараад, энеэбхилдэг.

Эзэнэйнгээ тордохто (чумда) дүтэ, орын архан дээрэ хүтэлэгшэ (вожак) – Басыргас таһалдангыар амилна. Һүниндөө эзэнийнь Басыргасые гэнжэһэнь табидаг. Эзэндээ үнэн сэхээр хандадаг Басыргас саһан дээрэ унтадаггүй, орын архан дээрэ унтадаг. Тон хайн эдэе эдидэг. Иимэ хуби заяантай байһандаа, энэ дэлхэй дээрэ тон жаргалтай нохой гээшэб гэжэ, нээрээл, һанана хадаа. Бэшэ нохойнуудтай адли үдэр бүри шарга шэрээд гүйлдэдэгшые хаа, һанааниинь тэнигэр. Бэшэ нохойнуудынь бээ монсогойлоод, хүйтэн саһан дээрэ шэшэрэлдэн унтадаг.

Сүлөөтэй, дуран соогоо ябажа һураһан ангууша нохой – Кустук абяа аниргүй, бүхы хүсөө гарган, оролдостойгоор үглөөнһөө үдэшэ болотор, шарга шэрэлсэнэ. Иччи-Охонон ерэжэ, намайе түргэн эндэһээ абаашахал, – гэжэ хүлээнэ. Бүхы юумые тэсэжэл үзэхэб! Хүлээхэб! Сухалдахагүйб, Кырбый шэнги бололтогүй! Иччи-Охонон намайе магтадаг, хүндэ һайрхадаг бэлэй. Эндэшые магтуулхаар ябаһуулби.

Кустук бүхы доромжолгые, хүндэ ажалые тэсээд, сүлөөдэ гараха! Дахин тайга соогуур гүйхэ, харайха, өөрөө эдихэ хоолоо олохо. Иччи-Охононтой агнуурида гараха.

Ажалаар дүүрэхэн олон адли хүндэ үдэрнүүдэй нэгэ үдэр эхилбэ.

Эзэн нэгэ юумэндэ дураа гутаад, нохойнуудаа яаруулна, шабхадана. Хатуу болоодүй хүр саһа руу шаргань гудараад, ороно. Нохойнуудай бүхы хүсөө гаргаашье хаань, түргөөр гүйлдэхын аргагүй.

Хүнэй харахада, бэе бэеһэн холохон зайда ута модо шоройгоор хушаад, дундань занга табяад, тойруулжа шорой обоолоотой байна. Тэдэниие холоһоо харахада хүр саһан дороһоо аман шэнгээр бултайгаад, сэнтэшэхэн түгсүүлнүүд шэнги харагдана. Дүтэлхэдэ тэндэхээ үжэхэн загаһанай үнэр гутана.

Мэхэлжэ хэхэн зангануудта нэгэшье ан ороогүй. Зангануудые Байбал арилгана, сэбэрлэнэ. Һаянай шуурганда, занганууд ехэ саһанда хушагдаа. Богонихон зайда бидэниие түргэн гүйлгэнэ, энэнь ехэл эсэбэритэй даа, ойр зуура амарнабди. Һайн муу юумэн Байбалһаа эхитэй. Байбалда муу юумэн ушараа хаань, юумэниинь урагшагүйдөө хаань, хороо манай нюрган дээгүүр гаргадаг. Саһа руу гударшаһан шарга татахада, ехэл хүндэ байдаг. Энэньшье бараг даа. Байбал түмэр гэнжээр нюргыемнай, хүлнүүдыемнай шабхададаг, энэнь зоболонтой. Зоболонтойл байдалда байнабди даа.

Байбал хүндөөр амилан, шэнэ зангануудые табина. Сагаан үнэгэнэй орондо зангадань хоёр хомхой торхируунууд ороод байгаа. Байбал хараал шэрээл табиба. Нохойнууд гэм зэмэтэй шэнги нюдэнүүдээ анина. Сырбай хүлэйнгөө хоорондо һүүлээ хабшуулаад, бэгзыбэ. Кустугэй һүүлэйнь үзүүрһээ эхилээд, бүхы бэень хүйтэ даана. Эзэмнай сухалаа баряад байна, энэл муу даа, сухалаа барингүй, маанадые бага сагаар шабхадаа хаань дээрэ һэн. Уур сухалаа бултыень баряад, һүүлдэ хэн нэгэндэмнай түмэр гэнжээ шангаар, аминаймнай саглатар буулгахал даа. Тэсэжэл үзэхэбди. Хэрбээ намда уур сухалаа гаргаа хаань, номгон байжа, тэсэжэл үзэхэб. Хэн мэдээб, иимэл хуби заяатайб гэжэ бодохоб. Һайн зантай Харабыл энеэбхилэн, эзэнэ адаглажа харана. Болохоо байһан юумэнһээ айнашьегүй, тэрээн тухай бодоношьегүй. Эзэнэйнгээ хараал шэрээл, үдхэлхэ, сохихо, шабхадаха тухай

бодоношьегүй, бүхы муу юумые тэсээд лэ, холын дайдые хараад лэ, сагай үнгэрһые мэдэнгүй, миин лэ ажамидарна. Вожак Басыргас, хүн минии ойро хүрэхэгүй гэжэ мэдэнги, ханаа амар, юумэн-һээ айхагүй, бардам, юумэндэ хайша хэрэгээр хандаха, гансал өөрынгөө ажал хайн мэдэхэ.

Бэшэ нохойнуудтань үбэлэй богони үдэр тэсэшгүй ута шэн-ги. Һалхин үлээгээд, холын дайда боро будан саһаар бүрхөөгдэбэ. Тундра гансата шэрүүн болобо. Хүн амитанай ябаагүй саһан дээ-гүүр долоон нохойнууд шаргатай хүниие шэрэнэ. Түрүүлээд – вожак Басыргас. Хойнонь ходо энеэбхилжэ ябадаг, хайхан Хара-был, үнэгэн шара Сырбай. Хойноһоонь Кустук, бээе холодуулха дуратай, ходо буруу хараад ябадаг Кырбый хоёр, гурбадахи паара – Маган Харас хоёр.

Нохойнууд шарга шэрэнэл шэрэнэл. Кустугэй бэе таһалдангүй хүсөө гаргалгада дадаад, тэсээ, тээд нэгэ янзын ажабайдалһаа уйтай гээшэнь яаха аргагүй. Заха хизааргүй саһата тундрада, томо сагаан шаар соо гүйлдэжэ ябаһан шэнгээр Кустугтэ ходо хараг-дана. Энэ ехэ шаар соо хаанашье гаража ошохын аргагүй. Дэлхэйн дайда шаар соо хаанаһаашье хара, эли тодоор харагда-наш. Эзэн хайра гамгүйгөөр нохойнуудаа шабхадаад, гүйлгэнэ. Үнгэрһэн урда жэлнүүдтэ бүхы занга урьхануудаа шалгаад, бишыхан модон гэр соо эзэн хонодог һэн. Мүнөө Байбал нохой-нуудаашье амаруулангүй, гэр тээшээ тэгүүлбэ.

Улам хүсэтэйгөөр һалхин үлээнэ. Байбал шарга дээрээ хүдэл-нэшьегүй, бун сэнгээр хушагдаһан мүльһэнэй хэлтэрхэйдэ адли юумэн һууна. Энэ мүльһэнэй хэлтэрхэй уур сухалаар дүүрэшөөд байна гэжэ Кустук ойлгоно. Сухалаараа бүхы дэлхэйе бүрхөөн-хаар, бултыемнай сохёод һэгээ орохо байгаа. Хэндэмнай хороо гаргахань гээшэб? Хэн нэгэндэмнай ехээр тудакань гээшэб?

Нэгэ үдэр соо наяд модо ябагшабди. Энэ үдэрэймнай нормо гээшэ. Кустугэй бэень эсэһэндээ унтарна, шархирна, хүл, нюр-ганиинь ондоо нохойн юм шэнги мэдэрэлгүй болобо. Тойроод абья шэмээгүй, үнэршье гутанагүй, амитанай дүрсэшье харагда-нагүй. Шэхэн шууяна. Агаар дуталдаад, амисхал хаагдахаа һана-на. Тархи дээрэ ялагар ошонууд ялагашалдана. Мүшэд гэнжэһээ таһараад, газарта унана гээшэ гү? Юун гээшэб? Али, ехээр хүсэ

шадалаа гаргажа гүйхэнһөөмни, нюдэн сомни ошонууд сасарна гээшэ гү?

Одоошье, шаргаа байлгаба даа. Амархынсье аргагүй. Нохойнуудай нэгэнийнь хайрлахаар гиинана. Сырбай бархирна. Байбал аалар шаргаһаа буугаад, ялтаргаһаар бидэниие тойрожо хараад, хараал шэрээл табиһаар, шууяатайгаар бээе хүнгэлнэ. Бидэ баһал бээе яаралтайгаар хүнгэлбэди. Сохиходонь, хүнгэрһэн бээдэ һайн байдаг. Нохойнууд һүүлээ хабшаад, тархинуудаа һаймһарангяар гунхылгаад, һэмээхэнээр эзэнээ харанад. Байбал яаралгүйхэн өөрынгөө хэрэг дүүргэбэ хэбэртэй. Богони түмэр гэнжын танил жэнгирээн дуулдаба.

Түрүүн тулюур हुлахан Маган Харас хоёрто хараһаар гэнжээ буулгаба. Тиигээд Харабылые сохибо. Бээр томо, үргэн сээжэтэй, яһаниинь бүхэ нохой сухалданашьегүй, һүүлээ хабшаад, хүгэдэнэшьегүй, һанаа амар, һэнсье гэнгүй, түмэр гэнжын хоротой шабхадалга бэээрээ даан абана. Кустугэй бэеынь орёожо шабхадаһадань, амисхалынь хаагдаад, унаһанаашье мэдэбэгүй. Бүрүүл болоһон нюдөөрөө Кырбые хараһадань, сохюулаад, хоёонуудаа ирзайлгаад, хэрхирбэ. Кырбый хоёонуудаа харуулдаггүй һэн. Нохойнууд шархаа долёоно, гииналдана, бултанһаа шангаар Сырбай гангинана. Басыргас һанаа амар, шоо үзэнгээр, саһан соо гангиналдажа, хүльбэржэ байһан нохойнуудые хаража һууна.

Сохюулһан нохойнууд Басыргасые зэбүүрхэмэ муухайгаар харана. Сырбай Басыргасда атаархана. Маган Харас хоёрто, Басыргас дүтэлшэгүй, дээдэ түрэлэй үүлтэр бэлэй. Кырбый, Кустук Басыргастай хүсөө үзэлсэжэ, ехэл хүхюутэйгээр наншалдаха байгаа, теэд эзэн Басыргас тээшэ болодог. Шархануудаа долёоһоор, гииналдаһаар, һууриһаа хүдэлбэ. Кустук бүдэрэн, гурбан хүлөөрөө гүйбэ. Дала мүрөө түмэр гэнжээр шабхадуулһандаа, баруун хүлынь мэдэрэлгүй болоо.

Зобоһон тулиһан нохойнууд гэртээ хүрэхэдөө баярлажа, хусаашьегүй. Байбал нохойнуудаа шаргын гэнжэһээ мулталаад, гэртэ дүтэ байһан, өөр өөрынь гэнжэдэ уяба. Эзэнэй гэртэ орожо, галаа түлээд, мяха шанаһадань, гэртэ газаа шанаһан мяханай үнэр хангалтаад, эсэшэһэн, гэдэһээ үлдэһэн нохойнуудай нюдэд ялагашалдана.

Эзэн гэрhээ түргэн гаранашьегүй. Удаан болоhon хойно, сад-халан, хүлhэ лэбшэhэн нюуртай, гартаа нэгэ мэшээг хүрэхэн загаһануудые бариһан гэрhээ бултайба. Нохойнууд һууридаа хүдэлбэ. Эдеэлхээ хүлээжэ ядана. Маган Харас хоёр һүүлээ үргөөд, дэбхэрэлдэнэ. Сырбай шэхээ хумиилгаад, билтагашана, урда хүлнүүдээрээ саһа хамана, хайнши даа, эзэмни, үгөөршни ябахаб, – гэжэ хаймһарна, доро дохино, мэхээ бээерээ харуулна. Байбал зэргэшээ нохойнуудаа яаруулха, түргэлүүлхэ дуратай аад, өөрөө хүдэлсэгүй, аалин хүн. Боро мэшээг сооһоо яаралгүйгөөр ехэ бага долоон загаһануудые гаргаад, зэргэлүүлжэ табина. Нэгэ бага хараад, эгээ томо загаһыень Басыргаста хаяжа үгэнэ, удаадахи нэгэ багашаг загаһые Сырбайда үгтбэ.

Байбал хүйтэн загаһа хомхойгоор мэрэжэ байһан нохойнуудаа харана. Томо загаһа эдихын тула эдээн шэнги ябагты, – гэжэ нохойнуудтаа ойлгуулна хэбэртэй. Маган Харас хоёр баганууд, хайрлахаар гииналдана, уйлажа хусана.

Харабыл, Кырбый, Кустук – эдэ хүнэй мэдэлдэ оросогүй, омог дорюун абари зантай нохойнууд, тэсэбэритэйгээр хүлээгээд, бишихан загаһануудта хүртэбэ.

Түргэн эдеэлээд, унтахаа түхээрбэд. Кустук унтанагүй. Ангууша нохой аад, хүниие ойлгожо, мэдэжэ һураһан. Иччи-Охонон Кустугэй хайнаар ажалаа хэхэдэнь, эрхэлүүлдэг, амтатай эдээ үгэдэг бэлэй. Байбал Кустугэй хайнаар хүдэлөөшье һаань, хэрэгсээнэгүй. Байбал доро уналга, тэнэг, хаймһаралга, богоолой абари зан, – хайн гэжэ һанана гээшэ гү?

Һайн зантай Харабыл юумэндэ оролсохоошье, нохойнуудтай нүхэсэхөөшье һанадаггүй һэн. Кустугэй Харабылые харахада, халта һүүлээ хүдэлгэдэг һэн. Мантагар, хайхан буурал үһэтэй Харабыл хайншье, муушье юумэ адляар харадаг бэлэй. Эзэндээ сохюулаагүй шэнги энеэбхилжэ хэбтэнэ. Хүсэд садаашьегүй, илгуулһан нохойнууд хүйтэн саһан дээрэ дуурана. Тэдэ үглөөгүүр бодоод, муу хүнэй мэдэл доро баһал шаргаа шэрээд гүйлдэхэнь.

3

Байбал үдэшэнһөө шаргаа заһана. Үглөөдэр посёлог орохонной, – гэжэ нохойнууд мэдэнги. Нэгэ хэды үдэр амархамнай! Посёлогто Байбал гэртэй, Маайыс һамгатай, хоёр хүбүүдтэй. Тэдэнь нохойнуудые эрхэлүүлдэг, эдеэлүүлдэг!

Кустук бодоно: «Иччи-Охонон тэндэ ерээд, намайе абаашаха. Посёлогто ерэхэй даа, доромжолһон муу, дорой байдалһаа хахасаха нэм. Ногоон тайгын дунда байдаг модон гэртээ бусахабди. Түрэл дайдадаа Иччи-Охононтой агнахабди, ямар гоё гээшэб!»

Тэдэ бишихан гэр соохи ажабайдал Кустугтэй холбоотой хэн. Бишихан гүлгэхэн тэрэ гэртэ ерэжэ, ехэнхи наһаа үнгэргөө даа. Гүлгэхэн гэр бүлэ соо бүрин эрхэтэй, хүнүүдтэй жаргал, уйдхарые хубаалдаад лэ байдаг бэлэй. Машинын үнэртэй, үндэр хүбүүнтэй Ааньс басаганиинь ябаа хэн. Уданшьегүй, һүүлээрнь Дарья хүгшэниинь наһа бараа хэн. Гэр соомнай хоһон, уйтай болоо бэлэй. Үбгэн ангуушан Иччи-Охонон ехээр уйдаһандаа, муухай үнэртэй юумэ дэмыртэрээ уудаг болоо хэн. Танигдаагүй, шанга шангаар дуугардаг хүнүүд гэртэмнай суглардаг болоо хэн. Тэдэ ходо буутай ерээшье хаа, ан агнадаггүй, бүхэли үдэрөө эдэлхэ, ууха, шангаар хашхаржа хөөрэлдэхэ.

Нэгэтэ суглараад, шууяһанайнгаа һүүлээр, Иччи-Охонон Кустугтээ хушуубша үмэдхөөд, бойлторгодонь түмэр гэнжэ уяад, Байбалда барюулба. Дарья хүгшэн амиды мэндэ байгаа хаа, Байбал мэтын хүнүүдые гэртээ оруулхагүй хэн. Кустугэй Байбалай хойноһоо номгон ябаашье хаань, Байбал Кустугые үдхэлнэ, гэнжэһээн шангаар угзарна.

Иччи-Охонон гэртээ ори гансаараа үлөөд, үглөөдэрынь халаг хухай болобо. Кустугээ юундэ ондоо хүндэ үгэбэ гээшэбиб! Байбал хэзээ посёлог ерэхэ гээшэб, – гэжэ хүлээжэ ядана. Иччи-Охонон Кустугээ һөөргөнъ абаха!

Үнгэрһэн жэлнүүдэйнъ сүлөөтэ, жаргалта байдал Кустугтэ ханагдаад, сэдхэлынъ ехээр хүлгэбэ. Түрүүшынхэе Кустук бодоно: «Түргэн посёлог хүрэхэйбди, бүхы шадалаа гаргажа гүйхэб! Посёлогто Иччи-Охонон байха».

Эдэ нохойнууд дуран соогоо ябаха гээшые мэдэнэгүй, бүхы наһан соогоо гэнжэдэ уяатай, үнгэрхэдөө, гэнжэтэй түрэхэн шэнгээр ханана хадаа. Тэдэ тайга хараагүй, модод ямар үнэртэйб, – гэжэ мэдэхгүй. Модон бүхэн өөрын тусгаар үнэртэй. Нэгэ бага хүйтэн болоходонь, үгышье хаа, дулаархадань, үнэрынъ ондоо болодог. Модонхой үнэр амитанай үнэртэ адли шороб аад, хуурмаг (мэхэлдэг). Модон соо недели болоһон мүрэй үнэр үсэгэл-

дэрэй гэжэ һанахаар байдаг. Ямар ан энээгүүр ябааб, хайшаа ошооб, садхалан ябаа гү, али үлэсхэлэн ябаа гү, эдэ бүгэдые шэнжэлэн хараха ёһотой. Түргэн! Түргэн! Гүйжэ ябаад, ангай мур мүрдэхэш. Заримдаа удаан мұрынь мүрдөөд, ангые олохош. Мұрынь олоходоо, баярлахаш даа. Иччи-Охонон ангай арһа үбшөөд, тон һайн кусок Кустугтээ үгэдэг һэн. Иччи-Охонон Кустугтээ дуратай аад, хайрладаг, гамнадаг бэлэй.

4

Энэ һүнийн ута гээшэнь. Мүшэд үглөөгүүр дурагүйгөөр аалихан унтарна. Сагаан үглөөгүүр нохойнуудые угтаба.

Байбал ехэл яаралтайгаар юумэнүүдээ түхээрнэ, сагаан үнэгэнэй арһатай мэшээгүүдые шаргадаа ашаад, түргэн харгыдаа гарабабди.

Шаргын хүндэшье һаань, нохойнууд дуратай тээшээ, эбтэйгээр жүдхэнэ. Байбал харгыдаа хуушан урьхануудаа шалгана. Талаан болоходоо, нэгэ үнэгэн зангада ороһон байба. Эзэнэй сэдхэл урматай, налагай болобо хэбэртэй. Нохойнуудшые хүхюунүүд, һэргэлэн абятайнууд. Саһата тундра наранһаа ялаганана.

Байбал дуу дуулана. Нохойнууд эсэнгүй, урагшаа жэгдэ жүдхэн гүйлдэнэ. Хуушан, хүнэй ябадаг, харгыда ороходоо, шаргань хүнгэн болобо.

Посёлогой гол үйлсэ руу нийдэн шахуу оробод. Байбал хуугайлан ута модоороо далагашана. Нохойнуудай хусалдаан, машинын хүнхинөөн, хүнүүдэй шууяан таһарнагүй. Ехэшье багашье хүнүүдэй олон гээшэнь! Угаадаһанай нохойнууд гүйлдэжэ ерэбэ. Тон дүтэ ерэнэгүй. Зэргэшээ нохойнууд наншалдахаа зэһэшөөд гүйлдэнэд. Эдэ муу угаадаһанай нохойнуудһаа боложо, хүндэ муу байдалтай байнабди гэхэн шэнги тэдэ бүри ехээр сухалдана, хороо бусална, таанадые диилэхэл байхабди!

Гэнтэ хоёр томо овчарканууд гүйдэл дундаа Кырбый Кустук хоёрто довтолбо. Кустук овчаркын ууса шангаар хазажа үрьдибэ. Наншалдаанай эхилхэдэ, Байбал гэнжээрээ овчаркануудые шабхадажа, намнаба. Олон нохойнуудай хусалдаан, дарьылгаар үдэшүүлэн, эзэнэйнгээ хашаа руу оробод. Шууяанай дуулдахада, хүбүүхэд гэрһээ гараад, нохойнууд тээшэ гүйлдөөд, тэдэниие

тэбэринэ, эльбэнэ. Нохойнуудыг гэнжэһээн мулталжа, хажуу тээшэнь абаашажа, өөһэдэйнь һуурида уяна. Маайыс гэрһээ гаража, амтатай эдэ нохойнуудта үгэнэ. Бултанһаань үлүүгээр Кустугыг эльбэнэ.

Кустук гэрэй үүдэ руу харана. Иччи-Охонон хубсалжа байна, аалар шарфаа уяна, бээлэйгээ барина, энэ дороо газашаа гарахань. Түрэл хүнэйн үнэр анхилһан шэнги болобо!

Байбал хүбүүдтээ шарга дээрэхи юумэнүүдыг буулгаад, гэртэ оробо. Кустук гэрэй үүдэ руу харажал байна. Иччи-Охонон гэрһээ гаранашыггүй. Кустук унхиданал! Унхиданал! Танил үнэрын анхилнашыггүй! Иччи-Охонон ерээгүй! Энэ үдэрнүүдтэ Кустук Иччи-Охонон тухай бодожо ябаа. О! Ямар зоболон гээшэб! Наһан соогоо тэнэг, сухалтай, муухай шэрүүн Байбалда хүдэлхэмни гээшэ гү?! Зэбүүрхэмэ муухай ажабайдал юундэ хэрэгтэйб?!

Маайыс, хүбүүхэдүүд нохойнуудыг садатарын эдээлүүлбэ. Кустук эдээнэй ойроншыг хүрөөгүй. Иччи-Охонон посёлогто ерээгүй гэжэ мэдээ хаа, иишэ ерэлтэгүй байгаал! Сохюулаад, тэндээ байгаа хаа дээрэ хэн!

Үйлсээр ябаашад, шууян нохойнуудыг унтуулнагүй. Тэдэ үйлсээр ябаһан хүнүүдыг, машинануудыг, гүйжэ ябаһан нохойнуудыг хусана. Байбал муухай үнэртэй, хүниие тэнэг болгодог юумэ уугаад, удаан хашхарна, шууяна. Тэрэнэй абяа гарахаа болиходонь, хүниин тэндэ Маайыс газар гараба. Кустук юумэ эдээгүй гэжэ мэдэхэдээ, гэртээ орожо, шанһан бүлээн мяха Кустуктэ асаржа эдүүлбэ. Кустук амтыншыг мэдэнгүй, хүл-хал гүүлээд, залгижархиба. Баярлаһандаа гангинаад, хүлдэнь няалдана. Иччи-Охононой эрхэлүүлдэгыг удаан һанаад, гомдолоо бараһан байгаа даа. Маайыс Иччи-Охононой залуухан Ааныс басагыг һануулна. Кустук эрхэлнэ, хаанаб Иччи-Охонон? – гэхэн шэнгээр аалихан гиинана. Муу юумэндэ ороо гү? Али үбэдөө гү? Һайн нохойгүй ангуушанда муу юумэн ушаржа болохо.

Үхэрнүүдыг аладаг баабгайтай тулахандаа, Кустугэй халтал аалидаа һаань, Иччи-Охонон баабгайда барюулха байгаа.

Баабгайн эшээ Кустук ордохотой шангаар хусажа, тойрон гүйнэ. Баабгайн эшээнһээ гарахада, Иччи-Охонон буудаба. Ти-

хэдэнь баабгай шангаар, тайгын найгатар шахуу хашхараад, Иччи-Охонон руу гүйшэбэ. Хоёрдохёо эзэнэй буудахаданшье, баабгай унабагүй. Кустук хамар доронь хусана. Нохойе хэрэгсээнгүй, Иччи-Охонон тээшэ ошобо. Түрүүшынхэе баабгайе харахан Кустук, баабгайн ара талаһаа, алынь хоорондуур, үбшэнтэй газарта аһалдаад, хазажа оробо.

Иччи-Охонон гурбадахая буудахадаа, баабгайе унагааба. Баабгай хэрхирһээр, аалыар хажуулдижа унаад, һүүлшынгээ хүсэ гаргажа, айхабтар сухалтайгаар газар маажаба. Тиһээр бэнь таталдаад, хүдэлхөө болибо.

Иччи-Охонон баярлаад, Кустугээ тэбэрэе, таалаа! Нохой эзэндээ няалдаа, эрхэлээ. Хоёр зүрхэтэй ангуушад баабгайе диилэһэндээ ёһотой баярай найр хээ.

Маайыс Кустугые энхэрэн эрхэлүүлнэ, юушьеб даа уйтайгаар хэлэнэ. Гэнтэ бойлторгыень тайлана. Кустук һанагдаагүй юумэ-нэй болоходо, хүдэлэнгүй байтараа, саһан соо хүльбэнэ, мухарина, Маайысые тойроод гүйнэ, харайна.

Хоюулаа үйлсые хүндэлэн гараад, посёлогой захада гараба. Урдань тундра нэмжын харагдана. Кустук гэдэргээшье харангүй холын дайда руу гүйхөө һанана. Маайыс гэнтэ саһан дээрэ һуугаад, уйтайгаар уйлаба. Кустук үбдэг дээрэнь тархья хээд, Маайысэй нюдэ адаглан харана. Нохойшье, хүншье адлыар уйладаг. «Тэсэхэл хэрэгтэй», – гэхэн шэнгээр Кустук аалиханаар хусаба. Иччи-Охонон ерэхэл! Наһан соогоо гэнжэдэ уяатай байхагүйб! Иччи-Охонон мүнөөшье ерээгүй һаа, хожом заалһаа ерэхэ гэжэ этигэнэб.

Кустук Маайыс хоёрой гэртээ ерэхэдэ, нохойнууд жүтөөрхэн хусалдана. Сырбай хүниие бэе тээшээ татаха һанаатай эрьелдэнэ, дэбхэрнэ. Маайыс бодолгодо абтаһан нюдөөр нохойнуудые хараад, гэртээ аалихан оробо. Үглөөдэрынь Байбал мүнөөхи юумээ уугаад, удаан хашхарба даа. Һүнийн тэндэ, дүрбэн мүсөөрөө мүлхээд, нохойнуудтаа ерэбэ. Тэдэ сохихоо ерээ гэжэ һанаад, бээе зэхээд, хүлээжэ байнад. Байбал нохойнуудай дундуур мүлхижэ ябаад, тэдэнээ һожоргүйгөөр эльбэнэ. Нохойнууд Байбалай сохихые хүлээнэд, тэрэнь гэнтэ шангаар бархирба. Байбал хайра гамгүйгөөр сохюулһан нохойдо адли болошобо. Тиигээд нудар-

гаараа толгойгоо шаажа оробо. Нохойнууд Байбалыг хайрлана. Кырбый удаан хаража байтараа, бархирхан нюурыень долёоно.

Бидэ өөрын харгытай, байратайшыг хаа, ходо хубилжа байдаг хүхэ мүнхэ, шэрүүн, хүйтэн тэнгэри доро уйдхартай, гашуудалтай нохойнууд шэнги ажаһуунабди.

5

Эзэмнай үглөөдэрынь уршышаһан, сухалтай, наншалдаад, ехээр хазуулһан нохойдо адли болоод, харгыда гарахаа түхээрбэ. Эбтэй эетэй байдал, бултадаа адли эрхэтэй байлгамнай хандарба. Мүнөөхил хуушан байдалдаа оробобди. Басыргаста һайн эдэ үгэнэ. Тэрэмнай маанадаа ехэл баһангыар, дээрэлхүүгээр харадаг болобо. Сырбай тэрэниие һажаалдана. Маган Харас хоёр ехэл доро унажа, үшөө эдихэ юумэ үгыш даа гэжэ гуйна. Кырбый харгыда гарахынгаа урда, эзэндээ ехээр сохюулаад, сухалтай, бэшэндээ халдасагүй болобо. Ухаатай, бээер томо, һайхан Харабыл энеэбхилһээр зандаа, посёлогто байхадаа, ехээр хүхээшьегүй. Нохойнууд хүсэд амарашьегүй, халта сүлөөтэй байдал үзөөд, яаралтай, тундра тээшээ гүйлдэбэ. Байбал нэгэ юумэндэ дураа гутанги, һанааниинь дутуу, сухалтайгаар шарга дээрэхээ харана. Нохойнуудай бэень шархиржа эхилбэ. Бидэниие хайра гамгүйгөөр түмэр гэнжээр шабхадахань даа.

Удаан хүлээлгэбэгүй. Зангануудтаа дүтэлбэ. Гэнтэ шаргын урдуур хүрэг торхируунууд ниидэшбэ. Нохойнууд хойноһоонь гүйлдэбэ. Эзэнэйнгээ хориһоор байтар, гүйлдөөд, шаргаа зангын хажууда байлгаба. Тэндэнь сагаан үнэгэн урьхаһаа мултарха гэжэ оролдоно. Басыргас Сырбай хоёр үнэгийг таһар удар татаба.

Басыргас эзэндээ ехээр сохюулба. Саһан дээрэ өөдөө хараад, бү соһиш гэжэ гуйна. Басыргас Сырбай хоёрыг сохиһонойнгоо һүүлээр бэшэ нохойнуудыг бултынь сохибо. Кырбый хэрхирээд, эзэнэ хазан алдаба. Кырбыг бүхы хүсөөрөө сохибо. Бүхы муу юумэн, урагшагүй ябадал Кырбыһээ гарана гэжэ һанаһан шэнгээр хоротойгоор хараал шэрээл хэлэжэ байгаад, нохойг сохино.

Гэртээ хүрөөд, нохойнуудтаа нэгэ нэгэ заһаа үгэнэ. Кырбый юумэ эдээгүй. Харин тэрэньшыг нохойнуудта гайхалтай байгаагүй. Кырбын шархаһаань шуһан гоожоод, монсогор монсогороор хүрэшөө. Урдаа Кырбый юушыг хараһагүй, хүнэй айхаар, шонын

уляанда адляар утаар татаад, улиба. Аалин номгон байһан дай-
дада холын шононуудай уй гашуудалтайгаар харюусаһан уляан
соностоно.

Кырбый шонын үүлтэрэй байһан. Мүнөө бүришые тэдээнэд-
тээ адли болоод байгаа.

Байбалай нохойнуудтаа дүтэлхэдэнь, Сырбай хүхюун угта-
ха гэжэ оролдоно. Эзэнийнь эрхэлүүлээшьегүй, нохойн үбсүү
руунь үдхэлбэ. Байбал ута модоор Кырбые оло дахин хадхаа.
Кырбый бүрүүл болоһон нюдөөрөө мүшэдые хараһаар, аалар
хаа-яа улиһаар абяагүй болобо. Байбал халта зогсод гээд, арилба.
Кырбылэй харасаһаа гэрэлтэһэн шэнги тэнгэридэ һайхан ехэ хо-
лонго татажа, бүхы дайдые гэрэлтүүлбэ – Дюкэбил! Юундэ энэ
һүниие гэрэлтүүлнэ гээшэб? Кырбые наадална гү? Али ямар бэ
даа өөрынгөө һайндэрые тэнгэри тэмдэглэнэ гү? Харин тундра
*Дюкэбилэй** хүйтэн туяан соо хүрөөтэй гоёор харагдаа.

Үглөөдэрынь, юрэл түхээрдэг зангаараа, харгыда гархаа,
бээе зэхэбэбди. Нэгэ хэды алхам ябаад, Байбал маниее зогсообо.
Кырбые мулталжа, хажуу тээшэнь абаашаад, хүндэ томо модоор
тархиение сохибо. Зүрхөө доро баряад, бии шадалаараа, хараал
шэрээл табингүй, толгойдонь мунсаяа буулгаба. Кырбый бүхы
шадалаа хүсэлжэ, өөдөө бодохо гэхэдэ бирабагүй. Хүлөөрөө
саһа ираһаар, аалихан, абяагүй һуларба. Сагаан хоёонуудаа
сухалтайгаар ирзайлгаад, бэень таталдаад, хүдэлхөө болибо.

6

Кырбын үхэнэнэй һүүлдэ, юуншые ондоо болоогүй, мүнөөхил
зандаа. Саһатай сагаан тундрада, нохойнууд мүнөөхил шаргаа
шэрэнэ, эзэнэйнгээ сохиходо тэсээд лэ, шархануудаа долёгоод,
сагаа үнгэргэнэ. Һүниндөө хаанаб даа, холо шононуудай ули-
ха дуулдана. Урдынхяараа, хүрөөтэй хүсэтэй, шэрүүн тундрын
эзэдэй шанга абяан бэшэ, өөрынгөө үйлөөр ябагты саашаа гээд,
хаяһан тулюур гүлгэдэй һула абяан дуулдана. Хэндээ ехээр гом-
доно, голхорно гээшэб? Юугээ гээгээ гээшэб? Иччи-Охонон мэд-
дэхэл һэн.

Һүни бүри уйтайгаар газар руу шагаажа байдаг тэдэл мүшэд.
Алтан гадаһые тойронол, тойронол уяатай нохойнууд шэнги.
Али нэгэнийнь мултараад, доошоо унахадаа, газар тэнгэри хоё-

* Дюкэбил – северное сияние (якут).

рой уулзалгада хүрэнгүй унтарна. Хаанааашье унаһаниинь мэдэгдэнгүй. Тэнгэрийн мүшэд үсөөншье болоногүй. Бултандань хэтэ мүнхэдөө амгалан тэсэмгэй байһан шэнги тамгатай.

Кырбын алуулһанай һүүлээр, Кустук бэшэ нохойнуудтаяа ниилэсэгүй, бээ абанги болошобо. Нохойнуудаа адаглажа харааашье болибо. Харабылай энеэбхилгэ, Сырбайн мэхээ урьялга, Басыргасай дээрэлхүү зан һонигүй. Нохойнууд бултадаа адлинууд, илгахын аргагүй болоо. Һайншье муушье юумэнүүд адли хадаа.

Кустук үдэр һүнигүй Иччи-Охонон тухайгаа бодоно. Ехээр сохюулхадаа, үбэшэндэнь тэсэхээр бэшэ болоходонь, Иччи-Охонон тухайгаа бодохоо болидог һэн. Хэзээ нэгэтэ Иччи-Охонон хараха, уулзахаб гэжэ һанахадаа, досоонь уужам болодог һэн. Энэ бодолгодоо этигээгүй һаа, үни хада Кустук хосорхо һэн.

Нэгэтэ һүни нохойнуудай унтаж байхада, шанга түбэрөөн тэдэндэ дүтэлбэ. Нохойнууд нэгэ доро һэрээд, бодошобо. Хажуугаарнь олон зэрлиг оронууд гүйлдөөд гараба. Нохойнууд оронуудай хойноһоо гүйлдэхэ гэхэдэнь, түмэр гэнжэнь табинагүй. Бултадаа бүхы хүсөөрөө жүдхэнэ.

Кустук бултантай адли бүхы хүсөөрөө жүдхэнэ. Гэнтэ гэнжэнь барихаа болибо! Ангууша нохой гэнжэһээ мултараад, харбаһан һомон шэнгээр оронуудай хойноһоо харайба. Олон оронуудай үнэрһөө Кустук ангууша нохойн шуналда абтаба. Хажуугаарнь Харабыл Маган хоёр гүйлдэнэ. Оронуудай хойноһоо далда ороторынь, үглөөгүүр болотор гүйлдэбэ.

Эсээд, хэлээ гаргаад, саһан дээрэ хэбтэнэд. Бэе бээе харанад: Кустугэй хойноһоо ута гэнжэ унжына. Харабыл богонихон гэнжэтэй. Маганда бойлторгошье үгы.

Урид Кустук бодобо. Урда зүг руу хараһанайнгаа һүүлээр нүхэдөө хараба. Харабыл энеэбхилээд, хэниешье харангүй, гэдэргээ, ерэнэн мүрөөрөө гүйгөөд, ябашаба. Кустук Маганай хажууда байд гээд, һүүлээрээ даллаад, урда зүг руу Иччи-Охонондоо харайшаба. Маган хойноһоонь гүйгөөд, үлэшэбэ. Гэдэргээ хараад, һүүлээ хабшаад, Харабылэй хойноһоо гүйбэ. Гэнжэһээ табигдахадаа, Маганай айдаһаниинь хүрэбэ. Харабыл Маган хоёр үдэшэ тээшэ сохюулдаг, ходо хүйтэн заһаа эдидэг, хүйтэн

саһан дээрэ унтадаг газартаа хүрэхэ. Кустук гансал өөртөө найдаха болоно. Урдань мэдэгдээгүй, эли бэшэ харгы хүлээнэ. Тэрэ харгыгаар Иччи-Охонондоо зорибо.

Эсэһэнээшье мэдэнгүй, үдэр хүнигүй Кустук гүйнэ. Хойноһоонь ута түмэр гэнжэ саһан дээгүүр шэрэгдэнэ, гүйхэдэнь, хаалта хэнэ. Наранай орохо үедэ, холо гүйжэ ябаһан дохолон сагаан үнэгэ хараад, гэдэһээ ехээр үлдэһэнөө мэдэбэ. Үнэгэнэй хойноһоо гүйхэдөө, түргэн хүсэбэ. Үнэгэ таһар удар татаад, эдижэ садахадаа, бэень зөөлэржэ тэнийбэ. Олон үдэр унтаж амараагүй Кустук бээ монсогойлоод, бүхэли хүнээ, түрүүшынхээ бүхөөр унтаба. Үглөөгүүр шэнэ хүсэ нэмэһэн Кустук харгыдаа гараба.

Хоһон тундрада олон километры дабан гаталба. Олон үдэр хүнинүүд үнгэрбэ. Кустук сагаан саһан соо дүтэлжэ ябаһан монсогор хара юумэ хараад, урдаһаань гүйбэ. Тэрэнь дүтэлхэдөө, шоно болобо.

Шоно нохой хоёр урда урдаһаа харалсан, зогсбод. – Хаанаһаа ябанабши? – гэжэ нюдөөрөө нэгэниинь һурана. Нүгөөдэнь, шонотой иимэ дүтэ ушараагүй аад, – Аа, иимэ ха юмши! – гэжэ нюдөөрөө хэлэнэ. Шуһаараа аха дүүнэршье һаа, эблэршэгүй дайсад. Хоёр дайсад ушараа һаа, нэгэниинь забол хосорхо.

Гэдэһээ үлдэһэн үлэн шоно наншалдажа һураһан, хэрзэгы сухалтай.

Кустук ангуушанай һургаалтай, сахилгаан түргөөр ангай һайн муу талыень мэдэдэг.

Шоно нохой хоёр дурагүйдэжэ, шэрүүн сухалтайгаар бэе бээ харана. Шоно шангаар хэрхирээд, Кустук тээшэ хүрэбэ. Кустук бушуу түргэн зайсаад, шонын гэдэһэ хазаба. Кустук дахин хүрэхыень хүлээнэ. Одоол нохойе диилэхэб гэжэ шоно ехээр амаа ангайгаад, хүрэбэ. Кустук түргэн зайсаад, хазаһан газараа дахин хазаад абаба. Иччи-Охонониие харангүй үхэхэгүйб! Иччи-Охонон намайе хүлэжэ байна! Намгүйгөөр Иччи-Охонон хосорхо.

Шоно Байбал шэнгээр эбдүүсэн аржаганана, юундэ гэдэһэмни дүрэжэ байһан шэнгээр үбдэнэ гээшэб? – гэжэ гайхана. Нохой урдань ямаршьегүй зогсоно. Шоно Кустугэй хүзүүндэ аһалдашаба. Аман соонь хатуу юумэн ороод, шүдэнүүдын харшаганаба.

Агшан зуура Кустук шонын хоолойе үхэтэрынъ ноёонуудаараа бажужархиба.

Кустук дайсанаа даража, хүхихын ехээр хүхибэ. Баярлаһан-даа шархынгаа үбдэһыешье мэдэнгүй, шонын мяха эдижэ садаад, яаралтай саашаа гүйбэ. Дайсанаа даража, илалтын хүхилгэ болоошье һаань, удаараагүй, һанаань дутуу, юун Иччи-Охононтой һайн агнуурийн һүүлээр хүхигшэтэй адли байхань даа. Иччин үгьдэ ехэл муу байна.

Ходо тэрэниие адаглажа байһан, түрүүн найдалгатайгаар, мүнөө атаархажа хаража байһан тэнгэрийн мүшэдые гэнтэ хайрладаһаниинь хүрэнэ. Тэрэһнээ сээжэнь уйтаран үбдэнэ.

7

Хоёр үдэр соо амарангүй гүйһэнэй һүүлээр шархануудынъ хабдартай, үбшэнтэй, ябахадань бүри ехээр үбдэнэ. Яахыншье аргагүй болоходонь, саһан дороһоо малтажа, хулганаануудые эдинэ.

Хадын оройдо, саһанда ехээр хушагдаагүй газарта, набтархан хуһанууд, шэнэһэн модод дайралдана.

Түрэл һайхан үнэр халта анхилна. Кустук аярхажа амилна. Нэгэтэ үдэшэлэн ехэ посёлогой гал харагдаба! Кустук удаан зогсоод, харана. Тэндэ, дулаан байрада хэбтээд, шархаа долёохо байгааг гэжэ һанана. Посёлог – дуран соогоо ябахаар бэшэ. Эрхэ сүлөөгүй ажабайдалтай. Байбал шэнги хүнүүд гэнжэдэ уяха, шарга шэрүүлхэ, дураараа ябаха саг байхагүй, садхаланшье һаа, дура гутахаар уйтай байдалда орохо. Кустук нэгэ харгытай – холо, тайгын бишыхан гэр соо, гансаараа уйдашаһан Иччи хүлэжэ байна.

Кустук посёлогые тойроод гараба. Тэндэһээ уяатай нохойнуудай хусаан, моторой абьян дуулдана. Посёлог тээһээ һалхинай үлээхэдэ, гэрнүүдһээ эдеэнэй үнэр гутана. Посёлог тээшэ гүйшэн алдаад, арай гэжэ Кустук бээ бариба. Галнууд, үнэр удаан Кустугые дахаад һаланагүй. Одоошье үлэбэ хэбэртэй... Харгыһаан хажуу тээшээ гарахаа, юундэ бодобо гээшэби? Иччи-Охонон хүрэтэр тон бага зай газар үлөө. Набтархан, яа модотой ойн заха харагдажа эхилбэ. Үдэ багта холын хүхэ хаданууд харагдадаг болобо. Харанхы болохоһоо урид хоёр – гурбан дабаа дабаад, гэртээ хүрэхэ һэм! Кустугэй хүсэнииншье буураа, шонодо хазуулһан

хабарнуудын даахаар бэшэ хүндэ, гэшхэхын аргагүй болобо. Кустук ехээр дохолоод гүйнэ. Ехээр үбдэһэнһөө, эсэһэнһээ нюдэ-ниинь бүрүүлээр харадаг болобо. Хүхэ хаданууд үрхэлжэдөө харлажа харагдана. «Зогсожо болохогүй, хүйтэндэ хүлдэхэб», – гэжэ нохой бодоно. Иччи-Охонондоо хүрэжэ үзэхэ һэнби.

Амархаа хэбтэбэ. Хайшаашье гаража ошохын аргагүй, хаал-татай сагаан дайдаһаа Кустук мултарба. Һүнийн одо мүшэд гэн-жэһээ таһархаа байһан шэнгээр шэшэрэлдэнэ. Кустук һулар-шаһан бэетэйшье һаа, өөрынгөө һанаһан бодолдо этигэн найдана.

Кустугэй һүүлшын мэдэрэл: «Урагшаа! Сүлөөтэ ажабай-дал руу!» Кустук хүхэ түрэл дайда руугаа хараад, эсэнгээр нюдэнүүдэ аниба. Нюдэндэнь тайга соо байһан бишыхан гэр харагдана. Үбгэн Иччи-Охононтой сагтаа уулзахаб, бэе бэеһээн одоол халахагүйбди. Кустук һэрихээр бэшээр унтаба. Тундрын хүйтэн шуурган Кустугэй бэеые бүрхөөбэ.

Кустук олон юумэ ойлгоогүй, мэдээшьегүй. Эдэ бүгэдые мэдээгүйнь дээрэ хадаа. Иччи-Охонон архидаад, һогтуугаар хаарталдаад, Кустугэй хаартада алдаа. Һайн хүн аад, өөртөөшье, нүхэртөөшье урбадаг гэжэ Кустук хаанаһаа мэдэхэ бэлэй. Муу-хай үнэртэй архи, муухай хаарта – эдэ хүниие хүн бэшэ, галзуу тэнэг болгоно.

Мүшэд хүхэ тэнгэридэ аниб-ониб гэлдэнэ. Хаанаб даа, холо, шононууд улилдана. Зариман ошоно, зариман ерэнэ. Далай мэтэ ехэ зоболон болоно. Хүнэй тэсэлгэ ехэ. Бүгэдэ юумэн хэтэ мүн-хын энхэ тайбан болон тэсэлгээр дүүрэн байна.

Бага багаар хүсэ нэмэн, шэнэ хүсэтэй шуурган хуушан мүр-нүүдые хамана.

Тундра хоһон шэнги...

*Ц.Б. Бальжинимаева оршуулаа
2012 оной октябриин 8*

ИЛДЭГИС ТУХАЙ ДОМОГ

Юун дээрэхээ түүрэгүүд алдар солотой, бүхы юумэниинь урагшатай ябаха заяатай гээшэб гэжэ һураха хэн байнаб?

Харюу: Ямаршые арад зон өөрынгөө түрэлхидэй сууда, арад зонойнгоо дунда, нютагтаа байхадаа, хүндэтэй, ехэ нэрэ зэргэтэй ябана. Хариин газараар ябахадань, хүн тэдэниие тоохошыегүй, хэрэгсэхэшьегүй, үзэн ядадаг.

Түүрэгүүдэй байдал ондоо: өөрынгөө уг гарбал соо, өөрынгөө нютаг соо юрын зон, ондоо зоной дунда...

Өөрынгөө нютаг оронһоо, гэрһээ холо ябаха бүрээ хүсэ шадалынь ехэ боложо, эмирнүүд, сипах – саларамууд (ехэ ноёд сайдууд) болодог.

Фахрд ад-Дин Мубарахшах

1

Нэгэтэ...

Нэгэтэ, Христос бурханай түрэнэн үдэрые тэмдэглэнэнэй һүүлээр һэн ха, хүйтэ нойтон һалхи шуурган үнгэрөөд, һайхан наратай хабарай үдэр мүнделбэ. Бүхэли һүниндөө дааража бээрэ-шэнэн үсөөхэн богоолнууд (рабы) үглөөнэй наранда игаахадаа, нойрынь хүрэнбэ. Тэдэнэй дурд гэхэдэ, шанаһан мяханай үнэр хамарынь үрбэгэнүүлэн һэрээнэ. Худалдаанда орохо богоолнууд дунда зэргын маряатай байха ёһотой гэжэ богоолнуудые худалдадаг Хаанай тоолодог юм.

Маряатай, багжагар богоолнуудые үнэтэйгөөр абаһан эзэд тэдэнээ үнэтэй юумэ харууһалһан шэнгээр харадаг, тэдээндээ һайнаар хандадаг. Ехэнхидээ дайнда диилдээд, олзололгодо ороһон сэрэгшэдые богоолнууд болгожо худалдадаг байгаа.

Хаанай зоболонтой уладтаа хэлэнэ:

– Үнгэрһэн юумые мартагты! Богоолнууд тон үнэн сүлөөе эдлэдэг зон гээшэ. Һанаагаа зобохо гэр бүлэтэй бэшэ, үхибүүдгүй, олзын түлөө ажал хэдэггүй. Ажалаа хээд лэ амара, унта. Энэ дэлхэй дээрэ шэнээр түрэнэн шэнгээр өөрыгөө һанагты. Тэнэг хэдэрлээд тэрьелээ һаа, заал һаа баригдаха, хэһээгдэхэ, бэшэндэ

жэшээ харуулжа, тэрэниие түргэн аладаг. Шэнэ хуби заяагаа үгэ дуугүйгөөр абаа хаа, эзэндээ үнэн сэхээр бээе үгэжэ хандаа хаа, эрхэ сүлөө, хайн нэрэ зэргэтэй, дээгүүр ехэ хайн ажалтай болохот!

«Һэжэглэмээр... – гэжэ бодоно богоолнууд. – Гансал бурхан мэдэхэ, ямар муу юумэн урдамнай хүлеэжэ байнаб! Мал шэнги хүтэлүүлээд, наймаанда гаранхаар, тэрължэ гүйгөөд, үхөө хаа, дээрэ ха».

Хаанай мэхээ гаргажа, богоолнуудые үгэдөө оруулаагүй хаа, баян байхагүй һэн ха.

– Бурханиее бү сухалдуулагты! – гэжэ Хаанай заабарилба. – Хирээдэ нюдөө тоншуулхан нүхэдөө ханагты. Бурхан таанадта амиды ажаһууха арга олгоо. Харин тэрэнээ яажа жаргалтайгаар үнгэргэхэбиб гэжэ бодогты.

– Ноён дарга, зүб хэлэнэт! – үхибүүнэй сэбэр хоолойн абьян дулдаба. Бултадаа эрьелдээд, арба гаратайхан хүбүүхэниие хараба.

– Ноён даргамни, нара, нарамни болыт! Тэнгэрийн бурханай дуулахаар гуйнаб: намайе худалдыт! Шэнээр ажаһууха жаргал намда бэлэглэйт!

Хүбүүхэнэй үгэ ехэшүүлые гайхуулба. Хаанай шэлэ хүзүүгээ маажаба:

– Шамайе худалдаха? Хүбүүхэн, ши хэнэйбши, хаанаһаа ерээбши? Би наһан соогоо элдэб юумэ харааб, теэд намайе худалдыш гэхэн хүнтэй ушараагүйб!

Хүбүүхэн Илдэгис гэжэ нэрэтэй. Тэрэ иигэжэ хэлэбэ:

– Хэн минии гэртэхин бэ, хаанаааа ерээбиб, уг гарбалаа – хэлэхэгүйб, мартаха хүсэлэнтэйб. Һөөргөө бусахагүйб. Минии жаргал – урдамни!

– Хаанаааа иимэ этигэлтэй болообши?

– Бурхан намда ухаа заадаг. Зуун жэлдэшье түрэнэн эхэ нютагтаа ажаһуугаа хаа, алдар соло туйлахагүйб. Тэндэ хүниие хүндэлдэггүй, хүндэ хайниие хүргэдэггүй, хүниие дээшэнэ үргэдэггүй. Тиимэхэ би тэрьелхэ гэжэ шиидээб. Минии хүсэлые сэгнэнэн хүн намайе худалдажа абаг лэ.

Зон гайхалаа баран шууялдашаба. Хүбүүхэндэ хүнүүд дүтэлнэгүй.

– Хэдытэйбши, ехэ һонёор, гайхамаар юумэ бододог байнаш.

– Би арбан гурбатайб!

Хаанай гайхандаа нидхээ үргэбэ:

– Би шамайе табатай гэжэ ханааб. Ямар туранхайбши! Хэн шамайе худалдажа абаха юм?

Хүбүүхэнэй эли гарашанан хабһануудые, хабшышанан гэдэнэ хараад, богоолнууд, харуулшад энеэлдэнэ.

– Ухаагаар намтай адли хүн намайе худалдажа абаха! – Илдэгис гомдохондоо уйлаганан харюусаба.

– Ухаан?! Нэгэ дахин хайнаар шаахада ухаан гарашаха! – Хаанай үбдэгөө ёборон шаагаад, ухаае иигээд гаргаха ёһотой гэжэ харуулба.

– Зай, яахамнайб даа... – гээд, хүбүүхэн хэлэбэ. – Ухаагүй тэнэгтэ бүхы юумэн адли, тэрэ жаргалтай!

– О, жаргалгүй зоболонто! – Хаанай дахинаа гайхаад, харуулшадаа намтай адли гайхалсыт гэнэн шэнгээр харасагааба.

– Би гурбан зуун модо зайтай тала дайдые ябагаар ябажа ерээб, – нүдэнэйнгөө нулимса аршажа байгаад, хүбүүхэн саашань үргэлжлүүлбэ. – Эдихэ юумэ үгыһөө, уһа уунгүй ябаһанһаа боложо үхэшөөгүйб. Гансал турааб. Ноён даргамни! Таниие гуйнаб: намайе бү намныт! Иранай газар хайн хүрөө хаа, танай түлөө бурхандаа мүргэхэб. Һанаһанаа туйлаа хаа, бурханай хүсөөр хайн ноён болоо хаа, танда бүхэли караван баялиг эльгээхэб! Иранай гоё хибэс, энэдхэгэй мүнгэн аягануудые, алтан монетэнүүдые,

элдэб шулуунуудые, тарган тэмээдые, нарин нооһотой хонидые абахаш!..

Булта энеэлдэбэ.

Богоолнуудаа энеэлгэһэндээ хүпээсэй зосоо уужам, сэдхэ-лын хананги. Хүбүүхэндэ дүтэлөөд, үһыень арбайлган, тархи-ень эльбэбэ.

– Үгэдөө оруулааш, үгэдөө оруулааш... – гэжэ хүбүүхэниие эрхэлүүлһэн гараа халаадтаа аршана. – Шамайе абааб, үжэнхэй товар.

Хажуу тээгээ жэбэршэнхэй тогоон, шамайе худалдахаа оролдохоб.

– Таанад нюдэтэй, шэхэтэйт, минии һайн зантайе мэдэгты. Эй, нохойдор! Хүнэй хэлээр хэлэдэг энээхэн элжэгэхэниие гурбан уһанда угаагты, ялагар тологор хубсаһа үмэдхүүлэгты, томо ноёниие холлуулһан янзаар хооллуулагты. Үхэтэрынь шахуу. Хэн худалдажа абахаа һананаб, тэрээндэ худалдахаб!

Илдэгисэй эсэгэнь хүнһөө дутуугүй, хүнэй зэргэдэ хүн бэлэй даа. Илдэгисэй эхэнь үнэнхэ зүрхэнһөө хүбүүндээ дуратай һэн. Харин Илдэгис богоол боложо худалдуулхаа һанаа. Энэл алдар соло олохын харгы гэжэ тоолоно. Хаанаһаа иимэ бодол хүбүүхэнэй толгойд орооб?

...Энэ үбэл Байталай ахань түрэнһэн гэртээ орожо ерэбэ. Долоон жэл соо Байталай һураггүй үгы болоо. Ехэ дайн байлдаанда хаббадалсаад, морёо алуулаад, плендэ орожо, богоол болоо. Иранда ажаһуугаа, эзэниинь – агууехэ сэрэгшэн Масуд султан. Байталай Масуд султантай сэрэгшэдэй нэгэн болоод, өөрынгөөшье, ондоо хүнэйшье шуһа ехээр гоожуулжа, султанда үнэн сэхээр ябаһанаа харуулаа.

– Тэрэ гүрэнэй гурим: плендэ ороһон хариин хүбүүдэй үнэн сэхээр, һайнаар сэрэглээ һаань, дээшэнь үргэдэг, үнэн сэхээр алба хээд байхадамни, мянган сэрэгшэдэй ноён болгоо һэн. Жэл болоод, түмэн сэрэгэй ноён болооб: энэмни бага хэрэг гү? Нютагтаа иимэ үндэрые туйлаха байгаа гүб?

– О, ахай! – Илдэгис галай зулахан шэнгээр зүрхөө доһолуулба.

– Хүниие шадал зэргээрнь сэгнэдэг ямар гүрэн бэ, хаана байдаг юм бэ. Энэ дэлхэй дээрэ үнэн сэхэ юумэн бии юм гү?

Ахань ханаагаа зобонгёор, амидаралаа алдахан хүргүй нюдөөр бишихан дүүгээ хараба. Энээхэн ухаатайхан амитахан ойлгохо гээшэ гү? Хүсэтэй баян, ехэ ноён болохо бүрээ хүн түрэнэн нютаг ороноо уйтайгаар ханажа зободог.

– Энэ гайхалтай хайхан баян орон нютаг, дэлхэйн бүхы хайн хайхан юумэн энэ орон руу урдан ерэдэг. Богоол ябахан би хүүлдэнь олон богоол зарасануудтай болооб. Тээд түрэнэн нютагаа ханаад, сахан шэнги хайлажа эхилээб. Сахан хайлажа, горхон болоод, минии орон руу урдахан голдо шудхадаг. Намда ехэл гайтай болоо, хүхихөөшье, унтахаашье, эдеэлхээшье болёоб. Юуншье намда туһалжа шадахагүй байгаа, – эмшэдшье, бөө мүргэлшье. Һүнэнэмни дэгдэшөө.

Султанда долоодохи жэлээ алба хэжэ байтараа тэрбелхэн тухайгаа Байталай хөөрөбэ.

Тэрэ үедэ эрхэгүй, олон янзын албан татабарида дарагдашахан бишихан угсаатанай буһалгаа хэхэдэнь, Байталай сэрэгтээ ошожо, буһалгаань дарахан байгаа. Зоной зөөриие сэрэгшэдэй олзолон, шууян хубаажэ байхые харахадаа, Байталайн жэрхэдэнэн хүрөбэ. Үндэр хадын оройһоо өөрынэ эхэ нютагһаа үглөөнэй наранай гарахые харахадаа, бээнэ тэсэнгүй, сэрэгээ орхёод, Байталай тэрбелшэбэ.

Хомхой хобдогой шууян үймөөн соо Байталые хэншье угылөөгүй. Морёо һэлгэжэ ябаад, үдэр һүнигүй, амарангүй гүйлгэбэ. Плэндэ анха түрүүшынхээ ороһон газартаа хүрөөд, дээрмэшэдтэ баригдашаба. Тэдэнь алта мүнгыень бүхыдэнь абаад, амиды үлөөбэ. Халуун шанга наран, хүйтэн хүнинүүд, дээрмэшэдэй шабхадаһанһаа бии болоһон шарханууд – эдэ бүгэдэдэ боложо, хүпээс Хаанайда бээ тушаагаад, султандаа бусаа хаа гэжэ ханаашье хаань, эсэшэнэн хүлнүүдын гэр тээшээнэ лэ шэглүүлбэ. Арай амиды голтой гэртээ хүрөбэ.

Гэртээ нэгэ хара оронһоо буубагүй, хажууһаань Илдэгис дүү хүбүүнэ халанагүй. Байталай үбшэншье хаа, ойлгоно: дүү хүбүүмни бишиханшье хаа, дэмы нуранагүй, нэгэл бодолтойгоор асууна ха. Зургаатайхан байхадаа, Байталые дайнда үдэшөө бэлэй. Байталай бодолгото болоод, хэлэбэ:

– Хариин газарта ноёншье, султаншье боло, гансал өөрынгөө нютагта жаргалтай байхаш, гуйраншаншье хаа... Хариин газар –

зоболон, өөрын түрэн нютаг – жаргал. Би энээнийе бэе дээрээ үзөөб...

– Хүн өөрынгөө нүхэнхөө холо ошодоггүй хэрэлзы бэшэ, уурхайдаа эрьсэд лэ ерэдэг шубуун бэшэ. Хаана минии бэлиг сэгнэнэб, хаана минии табисуурта, заяанда үнэншэнэб, тэндэ минии эхэ орон, – гэбэл даа Илдэгис.

– Тэнэг ботогохон! – гэжэ хүндөөр ханаа алдаад, ахайнь нюдөө анихадань, монсогор нулимса хасархаань халтираад унана.

– Нулимсыем хараба гүш?.. – гэжэ хураба. – Энэшни нулимса бэшэ, хүсэ шадалаймни һүүлшын дуһал гээшэ... Бүхы хүсэ шадални шахагдажа гаргагдаа. Би хүсэтэйшье, азатайшье байгаа. Тэнгэридэ хүрэтэр намайе магтадаг хэн... Минии гараар, минии ухаан бэлигээр, намда адли урагшаа ханаатай, нэрэтэй, ноён дарга болохо хүсэлтэй хүбүүдээр султан дайсадаа бута сохижо диилэдэг байһан! Хэдышье намайе магтаа хаань, зүрхэндэмни хүрөөгүй юм. Һүнэхэмни шандарууһан болоо. Өөрынгөө орон нютагта алба хээ хаа, жаргалтай ябаха хэнби, ботогохомни, ойлгыш.

Удангүй Байталай наһа бараа хэн, харин Илдэгис гэрхээ тэрхелээ.

* * *

– Ерэбэ...

– Хүпээсүүд харагдаба...

Наратай сэлмэг үдэр харуулшад үндэр газарта гараад, согтой халуунаар хөөрэлдэнэ. Итиил мүнэнэй урда зүгэй Абескуун далайтай ниилэһые анжаран харанад. Наймаашад хөөрсэгэнэн, яаралтайгаар хүдэлнэ: ремесленнигүүдые малшадһаа, залуу эхэнэрнүүдые наһатай эхэнэрнүүдһээ илгана. Үнэ сэн хүрэдэг сэрэгшэдые наймаалдаг Хаанай хөөрсэгэнэнгүй, хүдэлнэшьегүй. Тэрэ эртээнһээ хоёр зуун хорин зургаан богоолнуудые хотын талмай дээрэ жэрылгэжэ зогсоогоод, дахинаа эрьен тойрожо харана.

– Энэение, уйтай нюуртайе, эндэхээ саашань зайлуулагты!

– О, Хаанай! Энэтнай хүсэ шадалтайл, боро шэрхи: нюураараа дайлалдаггүй ха юм, – гэнэ туһалагшадынь.

Хаанай шэрүүнээр мийэрээд хэлэбэ:

– Уйдхар – халдабарита үбшэн. Энэ уйдхараа сэрэгшэдэйм хахадтань халдааха! Шулуу буталан абадаг газарта абаашагты, – тэндэ сэнгэг. Орондонь хүхюун, худалдаанда бэлэн хүбүүе аса-рагты!

Иимэрхүүгээр арбан гурбан хүниие голодоһондо оруулба. Эдээнэй олонхинь Хаанайн үбдэгтэнь мүргэжэ, ехээр гуйбад: «Энэ зэргэдэмнай үлөөгыт!» Тээд Хаанай дүлии балай юм шэн-ги, дуулаашагүй болоод ябана. Тэрэ хүпээс нэрээ султанай урда унагаахагүйе оролдодог. Найн богоолнуудые асарна гэжэ султан Хаанайе ехэл сэгнэдэг юм хэн.

Удын хойно, эгсэ эрьедэ хари гүрэнэй наймаашад онгосонуудаа дүтэлүүлбэ. Хүпээсүүдэй эрье дээрэ гарахада, оройн наранай элшэ туяа ялагар гоё хубсаһандань тудад, хүнэй нюдэ харгаажа байгаа хэн.

Илдэгис нюдөө ехэ болгоод, тархья орёһон бүдүүдынь, үргэн шароварынь, хоншоорынь хитайлгажа оёһон парча гуталынь, хүзүүндээ элдэб үнэтэ шулуу үлхэжэ хэһэн зүүдхэлнүүдтэй хүпээсүүдые хаража ябана.

Хаанай хүрин нюуртай, уралаа шүмбылгэһэн набтар хүниие богоолнуудайнгаа урда асарба. Тэрэнь нэгэ нэгээр хүнүүдые бишыхан ухаатай нюдөөр харана. Хаанай хүгэдэнги зангаа бээ-рээ харуулжа, бүхыгөөд, урда тээнэ гүйдэлөөрөө шахуу түргэн алхална.

Хүпээс Хасан богоолнуудые бултыень адаглажа хараһанайнгаа һүүлээр, Илдэгистэ ойлгогдохогүй хэлэн дээрэ дуугараад, нэгэ хүнэй шархын һуури харуулба. Хэн иимэрхүү шархын һуури-тайб, тэдэниие бултыень зэргэһээ гаргаба. Илдэгис бага наһатай байһандаа дашуураад, наймаашаниие ойлгохогүйшье хаа, даха-салдаад лэ ябана. Богоолнууд хаанахи уг гарбалтайб, эдээн соо-һоо хангылы хэдыб (эдэниие ород печенеги гэдэг, тэдэнһээ яхадай хангаласы гараа) гэхэ мэтээр наймаашад хөөрэлдэнэ.

– Эдэ бултадаа кыпчагууд гү? – гэжэ набтар наймаашан һураба.

– Бултадаа бэшэ, олонхинь – гэбэ Хаанай.

– Би захяаешни һананаб. Эдэнэй хахадынь хангылы.

Тархидаа шархын һууритай гологдоһон богоолнууд хөөрэл-дөөөн шагнаад хашхаралдабад:

– Бидэ! Бидэ хангылыбди!

«Би баһа ехэ хангылыһаа уг гарбалтайб», – гэжэ Илдэгис бодоод, Хаанайн хамсыһаа халта татаба. Тэрэнь хашарһан янзатайгаар холо болобо.

Наймаашан богоолнуудые шэнжэжэ дүүргээд, гологдоһон богоолнуудай амисхаалые шалгахын тула тэдээндэ томо шулуу барюулаад гүйлгэбэ. Удаань Хаанайтай гар гараа барилсаба. Хэрэгни хайн бүтэбэ гэжэ урмашаһан Хаанай Илдэгисэй нарийнхан шэлэ хүзүүнһэнь пүмпэгэр гараараа баряад, хариин наймаашанай урда асарба.

– Хүндэтэ наймаашан, танда энээни бэлэг баринаб! – гэбэ Хаанай.

Наймаашан нидхээ дээшэнь үргөөд, уралаа жэмылгээд гайхангыар хараба. Илдэгис ягдагар бээс сэхэ болгоод, Хаанайе туһалыш – гэхэндэл нюдөөр шэртэбэ.

– Шулуун дорохи модоной набша мэтэ хүсэгүй, һула тулюур гэжэ энээниие бү харыш, хүндэтэмни. Бурхан энээндэ һонор хурса ухаа үгөө, набшаһаа һалбарһан томо модон болохол. Һүүдэртэнь аятай зүбшэл оложо амархаш, амгалан тайбан ажаһууаш.

– Харгын ая даахагүй, үхэхэл! – гэжэ лаб ханаагаа наймаашан элэрхэйлбэ.

– Үгы, дарга ноён! – Илдэгис ама гараба. – Үгы! Хадын горхон тэгшэ газарайхиһаа хүсэтэй, шулуу тойроод гарадаг, газар доогууршые хоргодоод урдадаг, һүүлэй һүүлдэ ехэ голдо шудхан ородог. Жаргалһаамни намайе бү һалгыш!

Наймаашан Илдэгисэй урда сомсойн һуугаад, гайхангыар толгойгоо һэжэрбэ:

– Ямар жаргал? Богоол болоһонойхиие гү? – гээд, хасараа пүмпылгэбэ.

– Би ехэ хангылыһаа уг гарбалтайб, намайе худалдажа аба, халаглахагүйш. Бишыхан нохой томо сүүбэн шоноһоо дээрэ!

– Хэх! – наймаашан энеэбхилбэ. – Ши тэнэг бэшэ хангылы.

Шамайе худалдажа абахамни, тиигээд ши эрхэ сүлөөтэй, дуратай тээшээ ошохо аргатайш. Иигээд хөөрэлдөөмнай дүүрэбэ гэхэн маягтайгаар наймаашан Илдэгисэй урда хүл дээрээ бодобо. Гэбэшье Илдэгис үбдэг дээрээ унаад, хариин наймаашанай хүлнүүдые тэбэрибэ.

– Үгы, үгы, ноён даргамни! Хэрбээ намайе хайрлаа хаа, ха-
наһан зорилгыемни хайрлыш: шамтай хамта холын Иранай газар
ошохо хүсэлтэйб.

– Тэнэг! Энэ дэлхэй дээрэ эрхэ сүлөөһөө үнэтэй юун байхаб?
Баялиг, эд зөөри? Үгы даа. Баян болохо бүрээ ехэ зөөрингөө бо-
гоол болохош. Эрдэм? О, үгы! Ехэ юумэ мэдэхэ бүрээ мэдэхэ-
гүй юумэншни ехэ болохо. Хэлэл даа, эрхэ сүлөөһөө үнэтэй юун
бииб?

Илдэгис эсэгынгээ талаар үбгэн абгынгаа хэлэһэн үгэнүүдые
дабтан хэлэбэ:

– Эрхэ сүлөө – хүндэ үгтэһэн юумэн бэшэ! Хэндэшье хэрэггүй
амитанда үгтэһэн юумэн. Алдар соло – баян ябахын, эрдэмтэй
ябахын шалтагаан. Алдар соло – дэлхэйн зоной хүгэдэлгэ бэшэ,
харин бурханай хүсэл. Алдар соло олоһон хүн бурханай һанал
бодолые дүүргэһэн хүн.

Богоолнуудшье, эрхэ сүлөөтэй хүнүүдшье, абяагүй болобо.
Далайн эрье шадарай долгиншье абяагүй болоһондол.

– Үгы! – гээд, Хаанай гэнтэ хашхарба. – Би энэ алтан аматай
хүбүү үгэхэгүйб!

– Илдэгисые худалдажа абааб, – гээд наймаашан Илдэгисэй
толгой дээрэ гараа хэбэ. – Үнэн юумэнһээ хэды холо байһанаа
бодожо үзэг, хожомоо ойлгохо...

Хасанай үгэнүүдые бү мартаарайгты!

* * *

Хасанай корабль урда зүг руу сэхэ тамарба. Хорин үдэр соо
Илдэгис далай дээрэ ябахадаа, юун гээшэб һалхи шуурган, элһэн
газар дээрэ кораблин һуулга гээшые түрүүшынхэ мэдэбэ. Ко-
рабль бүрин бүтэн үлэбэ, хүбүүхэншье амиды мэндэ.

Абескуун далайн нүгөө эрьедэ Арраанска газарнууд харагда-
жа эхилбэ. Иранай султанай эзэмдэлгэ юм. Эндэ богоолнуудые
худалдадаг ехэ дэлгүүр бии. Сэрэгшэд, ремесленнигүүд, хүндэ
ажал хэдэг хара хүнүүд, уран дархашуул, бэшээшэд, эрдэмтэд –
ехэнхинь богоолнууд.

Багжагар үндэр бээтэй богоолнуудай жагсан ерэхэдэ, хүпээ-
сүүд харгы гарган, хажуу тээшээ болоно. Арба, хорин богоол-
нуудые уридлан худалдажа абахаа һэдэнэ. Һүүлдэнь дам саашань

худалдаха ха юм. Гэбэшье Хасан яаранагүй, шууяа хүлгөөн соо ханаа амар янзатай.

Урид Арраанай засаг баригша Алпамирта хоёр зуугаад богоолнуудыг наймаалха. Гар хооһон тараһан наймаашадай һүүлдэ дахуулнуудаар бэеэ тойруулһан, арбаад харуулшадтай Алпамир бии болобо.

Алпамир шэлэгдэмэл богоолнуудыг хараһанайнгаа удаа, Хасанда гараа харбайба.

– Би шамда этигэн найданаб!

– Намда шинии найдалһаа үнэтэй юумэн үгы! – гээд, Хасан халуунаар харюусаба. Гуулиндал нюурыншыг сайрахадажа, ханаагаа дүүрэхэндэл уухилад гэбэ.

Алпамир гараа үргэбэ. Хургануудтань үнэтэ бэһэлигүүдэйн шулуунууд ялалзана, хүнэй дура буляһандал бултаниие абяа аниргүй болгобо.

– Кыпчагууд! – Алпамир кыпчагаар дуугарба. – Заха хизааргүй үргэн талада хүн болоһон, шанга наранда шаруулһан, ехэ һалхинда үлөөлгэһэн, тэсэмгэй, баатар зоригтой зонууд! Бурханай үршөөлөөр энэ һайхан болбосон орондо ерээт, энээнһээ хойшо өөрыгөө богоол гээшэб гэжэ бү тоологты! Энээнһээ хойшо – агуухеэ султанай сэрэгшэд гээшэт!

– А-а-а-а-а! – богоолнуудай хашхархада, хүрөөтэй шанга суурян дулдаба. Богоол бэшэ болобобди гэжэ баярлаад, үнэн баясхалангаа Алпамирта мэдүүлбэ ха юм. Алпамир аалин намдуу болохыень хүлээгээд, дахин гараа үргэбэ. Абяа шэмээгүй байдал болобо. Эрхэ сүлөөтэй болобобди гэжэ дуулаашыг хаа, урда үеын зонһоо дамжаһан энэ алдар сууе унагаахагүйбди гэжэ өөрын мэдэлгүй, Алпамирай мэдэлдэ оробо.

– Кыпчагуудай нэрэ – суутай солотой нэрэ! – гэжэ Алпамир хашхарба.

– А-а-а-а-а! – сэрэгшэд хашхаралдаба. Илдэгисэй эзэнэйнгээ – Хасанай хамсыһаа татахадань, тэрэнь хүбүүхэниие ойлгобо. Хасан Алпамирта дүтэлөөд, шэхэндэнь хэлэбэ:

– Шамда зорюулһан бэлэгтэйб... – гээд, Илдэгисыг хургаараа заан дуудаба.

– Үбгэн шэнги ухаатай, тэмээн шэнги тэсэмгэй, уурхайдаа һууһан бүднэ шубуун шэнги хамгаалхы зоригтой.

Алпамир хайша хэрэгээр, тоомжогүйгөөр Илдэгисые хараба. Голонгёор уршагад гэбэ. Хасан дахинаа хэлэбэ:

– Тэнгэридэ бишыхан мүшые обёорхонь бэрхэ байдаг, Алпамир... Гэбэшые минии хурса нюдэндэ этигыш!

Алпамир зүбшөөжэ, толгойгоо дохибо. Илдэгисэй хуби заяан иигэжэ шиидхэгдэбэ.

2

Илдэгис ехэл абашатайгаар оршон тойронхи үзэгдэлнүүдые харана, үнинэй сэрэгшэдэй хөөрөөе шагнана. Олон зоной энэ эрхэ сүлөөгүй байдалые өөгшөөхэгүй хаань, Илдэгис үнэн зүрхэнһөө хайшаана.

Үгытэй ядуу байдалай, амандаа үмхэхэ юумэ бэдэржэ үнгэрдэг үдэрнүүдэй нэгэ янза уйтайе эдэнэр мэдэхэгүй ёһотой. Үсэгэлдэрэй богоолнуудые – мүнөөдэрһөө хойшоо Масуд султанай сэрэгшэдые уһагүй тала дайдаар, шулуун шэлые дабуулба. Нюсэгэн хүлнүүдын түбһэн юумэндэ, шулуунда адаад, үбдэһэнээшые мэдэхэ болибо, тэмээнэй табгайһаа хатуу зузаан болон хаариташаба.

Намда адли богоол ябаха дуратайшуул яһала бии гээшэ хажэ Илдэгис ажаглаба. Гансал дайнда ябажа һураһаһан зон. Нилээн удаан ябабад. Наһатайшуулын хөөрэлдэнэ: *«Хаанаб даа холо, Итиил мүрэнэй эрьеэр сарацинууд ажаһуудаг. Итиил хойто зүгһөө, Ехэ Булгариһаа эхи абажса, урда зүгэй ехэ нуурта урдан ородог. Персигээ эхитэй олон голнуудтай сугтаа Танаид мүрэн Понтийн далайда шудхадаг. Урда зүг баряад ябаа хаа, һүрөөтэй үндэр уулануудта тулгахаш. Сүл губитай энэ уулын хаяагаар черкесүүд, алан-христианууд ажаһуудаг. Тэндэ, хадада, Түмэр хаалга бии. Искандер эртэ урда сагта иафедүүдые намнаад, тэрээн руу оруулһан. Хаданууд хоорондоо нишлээд, наришхан зурууд үлөөһэн. Полководец тэрэ зуруудые Түмэр хаалгаар хаагаа. Итиил Танаид мүрэнүүдэй хоорондо кыпчагууд хэдыдэб даа ажаһууһан байна».*

Энэ хөөрэлдөөе Илдэгис һонор тунгалаг ухаандаа хадужа абаба. Нилээн ябаһанайнгаа һүүлдэ, үдэшэлэн, хүнэй байдаг һууринай түүдэгүүдэй гал харагдаба. Эсэшэнхэйнүүд, хоол, ундаа ханаатай арай гэжэ энэ һуурин хүрөөд, хүл дээрээ тогтохо арга-

гүй хэвтээд, үхэхэн шэнгээр унтабад. Үглөөнэй барабаанай дуун тэдэниие хэрюулбэ.

Алпамир – бэсиэлджит сэрэгшэдые бултыень хайн шалгаха зуураа гансал өөртэнь мэдээжэ шалтагаанаар бэе бэеһэнь илгаба: шүрбэһэ худаһынь, шүдынь. Шүдэ руунь шаана, балсангынь барина. Оло дахин үбдэг дээрэнь хуулгана, бодхооно, шэхээ үбсүүндэнь няагаад, зүрхынь шагнаадшые үзэнэ.

Зулын гол шэнги нариихан Илдэгис хажуу тээ үлөөд байна. Тэрэниие хараад, бэсиэлджит хоро шараяа гаргаһандаа өөрөө өөрыгөө хайшаажа байһандал, Алпамир Илдэгисхээ хураба:

– Ямар халхинда үлээлгээд бии болоһомши? Нэрэтэ хүн гүш? Хүнэй орхисо хаядаһан золиг гүш?

Илдэгис харасаһаань далтирангүй, дорюунаар харюусаба:

– Нэрэмни Илдэгис. Би мүнөөдөө бишыхан, туранхай, аза талаангүйб. Гэбэшье хайн гарбалтайб, хангылыһаа гараһан кыпчак гээшэб.

Гурбан бүхэнтэй тэмээн дээрэ үндэр уг изагуурай тэмдэг хараһандал Алпамир нүдээс түхэрээлүүлбэ.

– Кыпчак? Хангылыһаа? Заа... мүнөөдөө тохигор, туранхайш..., барагшаха аабзаш ... ургахаш! Жаргал – олзын юумэн. Бидэ, хангылынууд, хайн нэрэ алдартайбди. Энэ дэлхэй дээрэ энэмнай эгээл шухалань. Тиихэдээ ши манай яһанай болоно гүш? Тиимэ гү? Хэдытэйбши, барасхан? Илдэгис нэгэ наһа эрид шиидэнгээр нэмээд, арбан гурбатайб гэбэ.

– Сэрэгэй хуяг дуулга үмдэхөөр бэшэ, багал байнаш даа. Гарнуудшни нарииханууд, зүүнэй хүбөөр татажа гаргахаар. Ная эжыһээ түрэхэн мэтээр, дотор талаһаа эхилыш даа. Тогоонуудые угаадаг хүн болгохом. Садхалан ябахаш. Ходо эдеэлдэг байгаарай.

Тэрээгээр лэ болобо. Нэгэн соонь арба гаран хониной мяханай багтахаар томонууд гуулин, зэд, шабар тогоонуудые Илдэгис оролдосотойгоор угаадаг болобо. Хара ажалһаа хэмшээрхэхэшьегүй, эсэхэн сусаһанаа хэлэхэшьегүй.

Үбгэн кыпчак Нурсул тогоошоной гар дорохи хайн ажалша туһалмаршан болобо. Илдэгисэй хажуудань байгаагүй хаань, үгылдэг, эсэгэ ёһоор үргэмжэлдэг болобо.

Зонтой харилсаха дурагүй, барагар шарайтай, бээ абаад лэ ябадаг Нурсул наһанайнгаа тонгойхо үедэ һонюуша хүбүүхэндэ эдэз бэлдэлгын нюусанууды заадаг болобо. Илдэгисэй шадабаритай бэрхыень ойлгоо ха юм. Тусгаар бэлдэдэг эдээнэй нюусанууды Илдэгис мэдэдэг болоо. Багшаһаан үлүүгээр половецкэ плов шанадаг болоо. Энэ шадабаринь Илдэгисэй хуби заяанда тон шухала туһа болохо юм гэжэ хэн мэдэхэ бэлэй даа.

Саг ябажал байна.

Сэрэгээ дахаад, Илдэгис олон газарнуудаар ябаа. Олон зонтой базарнууды хараа. Зосоогоо хүбэн шэнги сагаан томо грушанууды эдэз. Виноград, олзошо хүнүүдэй худалдадаг тарган заһаһашье эдижэ үзөө. Эдээндэ амта оруулдаг хүншүү үнэртэй ургамал, үнэтэ шулуу, далайн оёорто бүрээ соо ургадаг үзэсхэлэн һайхан субад гэхэ мэтые илгаруулан танидаг болоо. Эрэшүүлые бээдээ татадаг эхэнэрнүүдые, паранджашье үмдэһэн эхэнэрнүүдые, һүниин огторгойдо мүшэдөөр хүнэй хуби заяа мэдэдэг астрологууды, эмшэды адаглан хараа.

* * *

Нэгэтэ Алпамир – бэсиглэджит бии болобо. Юушые тайлбарилангүй, Илдэгисые каша будаа шаналгаһаань моридой конюшница оруулба. «Зүндөө болоо. Захалба!» – гээд, досоонь халуу бусалба. Хуби заяагаа хүлээһэн Илдэгистэ энэ ехэ хэрэгтэй байгаа. Тэрэ сэрэгшэн болохо һанаатай һэн, моришод сэрэгтэ дүтэ зон ха юм. Тон хүндэ ажалда һураһан Илдэгис энэ ажалаа бурханай үгэһэн бэлэг гэжэ бодобо. Байн-байн мориды мэдэхэ хүн болобо. Хэды дахин ойрын походто Алпамирай харуулшадтай Илдэгис ябалсаба.

Сагай үнгэрхэ бүри Илдэгис үндэр болобо, нюурыншые ондоо болоо, ябахадаашье хубилба. Гарыншые шанга хүсэтэй, зэрлиг гүү ургалха шадалтай болобо.

Нэгэтэ Алпамир адуу тойрожо ябаад, Илдэгисые ерэ гэжэ даллаба. Илдэгис дүтлөөд, урдань үбдэглэн һууба.

– Бодо, кыпчак! – гээд, ноён аятайгаар хэлэбэ. Мүнөөдэр алдар суута хангылыгы, сэрэгшэн Байталайе һануулбаш. Байталай мянган сэрэгшэды заадаг: хүсэтэй, ухаатай, шэг шарайгаар, бээер һайхан, баатар зоригтой һэн.

Илдэгис Байталайе шинии түрэл гү гэжэ нурана аа гү, худалаар хэлэхэ болохоб гээд, урдаһаань асууба:

– Тэрээнтэй юун болооб? Наһа бараа гү?

– Хэн мэдээб? Бэеын нэгэшье хүн хараагүй... Плендэ иимэ ноёниие баряад байхагүй хэн: дэлхэйн ехэ алтанай сэнтэй хэн! Баялиг тэрэнэй хүл доронь – хооһон шандаруу бэлэй. Илдэгис тогтонгүй, саашань нуражал байна.

– Ягаааб? Амидыгаар Тэнгэри абашаа гү?

– Хүнэй охорхон ухаанда багтахгүй юумэ мэдээд яахашниб?

Унагадаал найнаар харахаяа бодо! Тэдэшни бэе бээдээ тон адлинууд, шинии Байталайда адли шэнги. Тэдэнээл бү худха, бү һамаара, – гэжэ мэхэтэй бэсиэлджит хэлэбэ.

Байталайтай түрэнэн аха дүү хоёр гэжэ тухайлба ха даа гээд һанахадаа, Илдэгисэй айдаһаниинь хүрэбэ.

– Байталай мүр сараагүй үгы болоо. Хүүрыншье наймаашад наймаасалдаха байгаа. Султаншье хадаа Байталайе хүндэтэйгөөр хүдөөлүүлхэ хэн.

– Би ухаатай сэсэн засаг баригша Масуд султанай түлөө бээе гамнангүй дайралдаха һэм! – гээд, яаралтайгаар, үнэн зүрхэнһөө Илдэгис хэлэбэ. – Албанда, сэрэгшэдэй зэргэдэ зогсохо эрхэдэ хүртөө һаа...

Тиэхэдэнь Алпамир энеэн хэлэбэ:

– Барасхан, түрүүн томо боло. Ажабайдал ши бидэ хоёрһоо сэсэн. Хэрэгтэй болоходош, ерүүлхэл байха.

Тэдэ хоёр иигэжэ тараа бэлэй.

Уданшьегүй Масуд султан Алпамире дуудаад, Иранай баруун зүгэй армиие ударидахыень эльгээбэ. Илдэгисэй адуун хүрэг хараһан Арраан руу жанжан Суджурумые эльгээбэ.

Найдажа байһан Алпамирай ябашахада, Илдэгис уйдаба. Хуби заяагаар үгтэнэн ажалынь ургаж байһан хүбүүндэ бага шэнгээр һанагдадаг болобо. Сэрэгшэн болоһойб гэжэ ходо хүсэжэ ябаа ха юм. Алпамир Суджурумда захяа заабари орхёод ошоһон байгаа. Суджурум Илдэгисе дууджа асараад, хангылыгаар асууба:

– Хэдытэйбши?

– Арбан гурбатайб, – гэбэ Илдэгис. – Юун гэнэш, Алпамирай хэлэгшээр һаа, үнгэрэгшэ жэлдэ арбан гурбатай байгааһ!

– О, ноён дарга, хүлисэгты, ажалда тоомжотой болохын түлөө нэгэ наһа нэмээ һэнби! – гээд, өөрыгөө гэмтэйдэ тооложо, толгойгоо доошонь гунхуулба.

– Мүнөө үнэн хэлэ! Ши, үнэндөө богоолдо үгтэхые һайшаагаа һэн гүш?

– Тиигээ. Өөрынгөө оролдолгоор, тэсэбэреэр зоной дунда хүн болохоо һанааб. Нютагтамни намда байха газар үгы.

– Ши бултанһаа ухаатайб гэжэ һанана гүш? А?

– Би бүхы зоной һанаа бодол мэдэнэгүйб. Өөрынгөө хүсэл мэдэдэг дээрэхээ үнэн зүрхэнһөө харюусанаб, – гэбэ Илдэгис.

– Энээниие хэлэхээ айнагүйб, юундэб гэхэдэ, танда, орон нютагайнгаа хүндэ этигэн найданаб. Богоолой доро гансал үхэл. Тиимэхээ юундэ айхабиб?

– Иимэл нюһаа шэрэгшэд үхэлһөө айхагүй, – гэжэ сэдхэлээ ханангыар гэмэрбэ бэсиэлджит. – Султан болонхаар, өөрынгөө нютагта юрын хүн ябаа һаа, дээрэ бэшэ гү?

– Султан болоо һаа, дээрэ. Нэгэшье султан богоол болоо һаа гэжэ һанахагүй, харин богоол султан болохоһоо арсахагүй. Энээниие ойлгохын тула тэдэнэй бодол мэдэһэнэйшье хэрэггүй. Дундада дэлхэй гээшэмнай үнэн габьяагаар хүндэлэл тараадаггүй, харин үнэн бээ мэдэрэлгые үсэд ажалаар бэшэ, хурса һэлмээр туйлана ха юм.

– Харалши, үбгэжөөлхэн! – гээд Суджурум гайхаба. – Мэдээ һаа һайн байгаа, хэды болотор энэ нариихан хүзүүн ухаатай толгойе абаад ябаха гээшэб?

– Һайн, һайн... Харажал үзэхэбди, хаража...

Суджурум – бэсиэлджит ухаатайхан хүбүүе хаанашье ябаа һаа, дахуулаад ябадаг болобо. Түрүүшээр һонинойхиие гэжэ, ябан-ошон зосоонь түрэхэн харгалзалагшын мэдэрэлһээ. Ажалда дуратай, оролдосотой, энээнэй түлөө юумэ эридэггүй, өөрын ухаанһаа дээшэ үшөө нэгэ шэнжэтэй юумэдэл. Нютагтаа үнэхөөрөөл хара хүн зандаа үлэхэ һэн. Теэд ямар юумэн кыпчак арадые хэргээхэ аргатайб?

Зогсоһон эрхэ сүлөөгэй орондо эрхэ хаһуулһан, олониитын хэрэгтэ алба хэдэг иимэ хүбүүд гү? Энэ бодол алдаа һаа, заһаг-

дашагүй, харин албан – удха ололго... Иймэл хүбүүд арад зоноо хүтэлжэ ябаха ха даа. Илдэгис зэргэдэ жэрын зогсоһон сэрэгшэдые хээзээдэшье хайхашаан харадаг бэлэй. Эдэнтэй зэргэ зогсоо хаа, томо нуурта унаһан дуһал шэнги холилдон ороо хаа, хуби заяагаараа нэбтэрээ хаа...

Ньюраа алдаһан энэ олон сооһоо илгаран гараха, өөрынгөө хубиин, ори ганса, дабтагдашагүй нюур шарайгаа аһан шадалаа-раа олохые эрмэлзэдэг хаа бии байгаа.

Хожомынь жанжан, сэрэгшэдэй ударидагша болоходоо, һөөргөө, сэрэгшэдэй зэргэдэ зогсохо дураниннь эзэлүүдгүй хүрэдэг бэлэй. Илдэгис богоолнуудай дэлгүүрые дамжан, үнэн зүб замаа олоо. Урдань табисуурайнь үзэгдөөгүй хүндэ хуби заяан хүлэжэ байгаа.

Ерээдүйдэ Грузиин сэрэгые бута сохихоёо, Арраанай эзэн – засаг баригша болохоёо, султанай бодото түшэмэл болохоёо, хүбүүнэйн багша болохоёо, үри һадаһадайнгаа баруун Иранай засаг баригшад болохыень үшөө мэдээгүй ябаа. Эдэ бүгэдые үшөө мэдээгүй хаһадаа ниитэ нэгэнэй хуби, ёһотой сэрэгшэн болохоёо сэрэгэй зэргэдэ тэгүүлжэ ябаа.

Ухаан бодолһоо дээшэ юумэн сэдхэлдэнь бии байгаа – Дээдэ Тэнгэрийн заяаһан үүргэдээ үнэн байлга. Одоол даа. Ухаатай сэсэн ударидагшад, тэдэнэй зүбшэлэгшэд үнэ сэнтэй энэ бэлигы саг соонь элирүүлэн обёоржо, гүрэн түрын һалбаран хүгжэхэ хэрэгтэ хэрэглэһэн бэлэй.

2016 он.

Ц. Б. Бальжинимаева ориуулаа

Г А Р Ш А Г

Оролто үгэ	3
Хэнэйбши? Хэдытэйбши?	4
Заан. <i>Л.Н. Толстой</i>	5
Мэхэтэй миисгэй ба ухаатай хулгана (афган арадай онтохон)	6
Хулгана, миисгэй, эрэ тахья гурбан. <i>Л.Н. Толстой</i>	7
Онтохон-таабари. <i>Ц.Б. Бальжинимаевагай оришуулга</i>	8
Хүхэ Шара хоёр хүбүүхэн тухай онтохон. <i>Лео Лионни</i>	9
Найрхуу эрэ тахья (онтохон). <i>Б. Бандеева</i>	11
Эшэгэд ба шоно (орон арадай онтохон)	12
Заанай үсэд зулзаган (африкын арадай онтохон)	15
Гэрэй үбэртэ (шүлэг). <i>Ц.Б. Бальжинимаева</i>	19
Сэрэгшэхэн. <i>Ч. Айтматов</i>	20
Найн ба муу (туркмен арадай онтохон)	29
Англичан Павля. <i>В.Ю. Драгунский</i>	32
Амиды малгай. <i>Н.Н. Носов</i>	35
Зайрмаг ба шаахай. <i>М.М. Зоценко</i>	37
Шэдитэ аяншан (япон арадай онтохон)	40
Шуурган. <i>С.Т. Аксаков</i>	45
Н.А. Лугинов тухай	47
Кустук. <i>Н.А. Лугинов</i>	47
Илдэгис тухай домог. <i>Н.А. Лугинов</i>	64

Э.Б. Цыбенова, Л.Б. Бадмаева

БУРЯД ХЭЛЭМНАЙ НАЙХАН ДАА!

*Буряадаар уншаха ном
Эхин ба дунда нургуулин нурагшадта*

Рисунки *Сэлмэг Цыбеновой*

ISBN 978-5-91407-333-3

Верстка *И.К. Чебукова*
Корректор *П.Б. Долсонова*

9 785914 073333

Сдано на верстку 28.07.23. Подписано в печать 25.09.23.
Печать офсетная. Гарнитура Times New Roman. Формат 60х90^{1/16}.
Усл. печ.-л. 4,7. Тираж 1100. Заказ №23-144.

Издательство АО «Республиканская типография»

Отпечатано в АО «Республиканская типография»,
670000, г. Улан-Удэ, ул. Борсоева, 13.